

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
Ελληνική Γλώσσα και Λογοτεχνία

Μεταπτυχιακή Διατριβή

Ἡ συμβολή τοῦ Ν. Δούκα (1760-1845)
στό Γλωσσικό Ζήτημα καί
ἡ ἐπιρροή του στήν ἑλληνική ἐκπαίδευση

Γεώργιος Κ. Ἐξαρχος

Επιβλέπων Καθηγητής
Δρ. Σπύρος Αρμოსτής

Ιούνιος 2019

Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου

Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών

**Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
*Ελληνική Γλώσσα και Λογοτεχνία***

Μεταπτυχιακή Διατριβή

**Ἡ συμβολή τοῦ Ν. Δούκα (1760-1845)
στό Γλωσσικό Ζήτημα καί
ἡ ἐπιρροή του στήν ἑλληνική ἐκπαίδευση**

Γεώργιος Κ. Ἐξαρχος

**Επιβλέπων Καθηγητής
Δρ. Σπύρος Αρμოსτής**

Η παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή υποβλήθηκε προς μερική εκπλήρωση των απαιτήσεων για απόκτηση μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στην Ελληνική Γλώσσα και Λογοτεχνία από τη Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών του Ανοικτού Πανεπιστημίου Κύπρου.

Ιούνιος 2019

«Ὅμοίως δοξάζω καί περί μεταφράσεως τῶν συγγραφέων, ἧτις ἔσται οὐδέν ἄλλο ἢ μή ἀνάλυσις τοῦ πρωτοτύπου ἐν ταῖς αὐταῖς σχεδόν πάσαις λέξεσιν πλὴν ἐλαχίστων· ὥστε καί ὁ μαθὼν ταύτην νά γένη ἐγκρατής καί ἐκείνης καί ὁ τήν ἀρχαίαν διδαχθεῖς νά εὐρίσκηται εὐθύς εἰδήμων τῆς νεωτέρας, διά τό πολλά ὅμοιον καί δυσδιάκριτον αὐτῶν κατά τέ κλίσιν καί γραφήν καί ὀνόματα.»

[Νεόφυτος Δοῦκας, *Αἰσχίνης*, Βιέννη 1813, σ.38]

Νεόφυτος Δοῦκας

*τῇ Μαρίας, συνεύνω μοι πολλὰ ἀνατλάση
πόνημα τουτι ὡς ἀντίδωρον ἀνατίθημι*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η διατριβή αυτή ξεκίνησε με την φιλοδοξία να προσφέρει το δικό της μικρό λιθαράκι, όχι τόσο στο σύνολο του έργου του Νεοφύτου Δούκα, αλλά σε ό,τι έχει σχέση με την γλώσσα του Ήπειρώτη λογίου, ή όποια αποτέλεσε τον μοχλό και το μέσον του στην ανόρθωση της παιδείας του έλληνόφωνου και έλληνίζοντος τότε κόσμου. Το έργο αυτό λοιπόν, το όποιο αρχίζει από τα τέλη του 18ου αιώνα μέχρι και το 1845, έτος του θανάτου του, είναι τεράστιο, και από ποσοτική άποψη, πολλῶ δέ μᾶλλον από ποιοτική. Ο Ήπειρώτης λόγιος είχε αναπτύξει πολύπλευρη εκπαιδευτική και έκδοτική δραστηριότητα, στην αρχή στην Ευρώπη και ύστερα στο έλλαδικό βασίλειο. Είναι αξιοσημείωτο ότι το συγγραφικό έργο του Δούκα ξεπερνᾶ σε όγκο το έργο κάθε άλλου λογίου της εποχῆς, καθώς τα συγγράμματά του ξεπερνούν τούς 70 τόμους! Ένας από τούς κύριους στόχους αὐτῆς τῆς διατριβῆς είναι να γίνει δυνατή ή οὐσιαστική προβολή του εκπαιδευτικοῦ έργου του Νεοφύτου Δούκα, κυρίως υπό τό πρίσμα τῆς γλώσσας του λογίου. Σύν τοις ἄλλοις θά παρουσιασθεῖ ή στάση του στο λεγόμενο γλωσσικό ζήτημα. Αυτό θά έπιτευχθεῖ μέσα από τά κείμενά του και θά καταδειχθεῖ ή προσωπικότητά του στις πραγματικές της διαστάσεις, ή όποια, ἄς σημειωθεῖ, ότι είναι ἄρκετά παρεξηγημένη μέχρι σήμερα.

Έτσι λοιπόν δέν επιδιώκεται ἄπλῶς ή παρουσίαση τῆς προσωπογραφίας του Νεοφύτου Δούκα, του βασικότερου ἴσως εκπροσώπου τῆς λόγιας παράδοσης στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, μετά τον Ευγένιο Βούλγαρι, αλλά αναδεικνύονται και ὅλες ἐκεῖνες οἱ πλευρές του αρχαιϊστικοῦ κινήματος οἱ όποιες είναι ἄρκετά παραγνωρισμένες από την ιστορία τῆς παιδείας. Αξίζει να σημειωθεῖ

ὅτι τό τμήμα τῆς λογισύνης τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ πού ἐπεδίωξε τόν ἀρχαϊστικό προσανατολισμό τῆς παιδείας, ἀπέτελεσε μοχλό (μαζί μέ τούς ἐκφραστές τῆς λαϊκῆς γλώσσας) γιά τήν ἀναγέννηση τῶν γραμμάτων στόν ἑλληνικό χῶρο. Ὁ Δοῦκας ἀναμφισβήτητα ὑπῆρξε ἕνας ἀπό τούς σημαντικότερους λογίους καί δασκάλους τῆς ἐποχῆς του, πού συνέβαλαν μέ τό ἔργο τους ἀρχικά στήν πνευματική καλλιέργεια τῶν ὑποδούλων Ρωμηῶν καί στήν συνέχεια, μετά τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, στήν προετοιμασία γιά πολιτική ἀποκατάσταση.

Στίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν θά ἀναδειχθοῦν καί κάποιες ἐπιμέρους ἐκπαιδευτικές δραστηριότητες τοῦ Ἡπειρώτη λογίου γιά νά καταδειχθεῖ τό μέγεθος τῆς διαφωτιστικῆς του προσφορᾶς στήν παιδεία τοῦ Γένους, ἡ ὁποία μᾶς εἶναι ἀρκετά ἄγνωστη σήμερα.

ABSTRACT

The aim of this dissertation is to lay another brick, not only in Neofytos Doukas' s total work, but also in the language of the Epirotan scholar which worked as a driving force and a medium in the educational recovery of the Greek-speaking and Greek-writing world of the time. Doukas's work which starts from the end of the 18th century up to 1845, his death date, is huge both in quantity and quality. The Epirotan scholar had developed a multi-faceted educational and editing activity, at the beginning in Europe and later in the Greek kingdom. It is worth noticing that Doukas published extensively more than any other scholar of his times as his work exceeds 70 volumes. One of the main aims of this dissertation is to draw attention to Neofytos Doukas's educational work, mainly through the prism of the scholar's language. In addition, his attitude towards the so called 'Greek language question' will be presented. These objectives will be accomplished by studying his texts and revealing his misunderstood personality even today in its real dimension.

Therefore, not only is Neofytos Doukas's portrait presented, who is maybe one of the most important representatives of the scholar tradition in the Modern Greek Enlightenment after Eugenios Voulgaris, but all aspects of the archaistic movement which are quite underestimated by the history of education are brought into the surface. It should be noted that the part of the Modern Greek Enlightenment's intellectuality who sought the education's archaistic orientation was used (together with the exponents of the everyday language) as a leverage to the regeneration of the letters within the Greek boundaries.

Undoubtedly, Doukas was one of the most important scholars and teachers of his times, who contributed with their work initially in the intellectual cultivation of the enslaved Greeks, and later on, after the Greek Revolution of 1821, in the preparations for the civil restoration.

Among the following pages, some of the specific educational activities of the Epirote scholar will be brought into light so as to point out the size of his enlightening contribution to the Greek race which is currently quite unknown to us.

Περιεχόμενα

Προλεγόμενα	12
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	
Ἡ συνάντηση τοῦ Δούκα μέ τό κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ	16
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	
Ἰδεολογία, παιδεία καί Γλώσσα	
2.1. Γλώσσα καί Φιλοσοφία	23
2.2. Γλώσσα καί θετικές ἐπιστῆμες	28
2.3 Γλώσσα καί Ἠθική	32
2. 4. Γλώσσα καί διδασκαλία ἀρχαίων κειμένων	34
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	
Γλωσσικές ιδέες καί ἀντιπαλότητες τῶν λογίων	
3. 1. «Γλωσσικές» τάσεις	43
3. 2. Ἡ σταση του στό γλωσσικό ζήτημα	50
3. 3. Ἡ στάση του ἀπέναντι στόν Κοραή καί ἡ πρόταση του γιά ὁμόνοια	56
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	
Παιδαγωγικές προτάσεις τοῦ Ν. Δούκα	
4. 1. Ἡ διδακτική μέθοδος γιά τά «Κοινά παιδευτήρια»	61
4. 2. Ἡ διδακτική μέθοδος γιά τά «Γυμνάσια»	65
4. 3. Ὑποστηρίζει τήν ἀναγκαιότητα ἐκμάθησης	

ξένων γλωσσῶν	67
4. 4. Ὁραματίζεται Πανεπιστήμιο	69
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5	
Ἡ συγγραφή τῆς Γραμματικῆς Τερψιθέας	71
ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ	
Ἐπιστολή 609 πρὸς Μελίρρυτον	77
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ	79
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	
Πρόδρομοι τῶν δύο τάσεων τῆς Γλώσσας πρὸ τῆς δράσεως τοῦ Δούκα	
A. Κυριώτεροι ἐκπρόσωποι τῆς δημώδους γλώσσας	81
B. Κυριώτεροι ἐκπρόσωποι τῆς ἀρχαΐζουσας γλώσσας	85
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	87

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Τό συγκεκριμένο πόνημα αποσκοπεῖ νά ἀναδείξει τό περιεχομένο τοῦ παιδαγωγικοῦ ἔργου τοῦ Νεοφύτου Δούκα, ἐξέχοντος διανοουμένου τοῦ πρώιμου Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Βασική ἐπιδίωξη ἀποτελεῖ ὄχι μόνο ἡ ἔρευνα τῆς ἐκπαιδευτικῆς καί συγγραφικῆς του δράσης, ὅπως αὐτή συναρθρώνεται μέ τήν ἀπόπειρα ἀναμόρφωσης τῶν σχολικῶν προγραμμάτων καί τῆς διδακτέας ὕλης, ἀλλά καί ἡ ἐρμηνεία τῆς χρήσης τῆς ἀρχαῖζουσας γλώσσας, τήν ὁποία ὁ Ἡπειρώτης λόγιος θεωρεῖ καταλληλοτερη γιά τήν πνευματική ἀναγέννηση τοῦ Γένους. Εἶναι γεγονός ὅτι τό ἔργο του διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο στήν ἐκπαιδευτική ταυτότητα τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ καί συνέβαλε στήν νεοελληνική παιδεία γενικότερα.

Ἡ συγκροτημένη φιλοσοφική του σκέψη, προσπαθεῖ νά ἀνατροφοδοτήσῃ, μέσω τῆς γλώσσας του, τήν παιδεία τοῦ 1821 καί νά διαμορφώσῃ τό ἐκπαιδευτικό μέλλον. Ἡ σύγχρονη ἐλληνική ἐκπαιδευτική πραγματικότητα, ὅπως αὐτή εἶχε διαμορφωθεῖ στό πρῶτο μισό του δεκάτου ὀγδόου αἰώνα, ἔδειχνε ὅτι βρίσκεται στό κατώφλι θεμελιακῶν πνευματικῶν καί κοινωνικῶν ἀλλαγῶν.

Ὁ Ν. Δούκας δραστηριοποιεῖται τήν περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ, Εὐρωπαϊκοῦ καί Νεοελληνικοῦ, καί συμμετέχει στήν προσπάθεια τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων νά μεταφέρουν τίς νέες ιδέες στό ὑπόδουλο γένος. Γιά νά ἀξιολογήσουμε τούς προβληματισμούς, τίς ιδέες, τήν στάση καί δράση του ἔναντι τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐπιχειροῦμε νά

ἀπαντήσουμε σέ ὀρισμένα ἐρωτήματα: Πῶς ἀντέδρασε ὁ διδάσκαλος καί παιδαγωγός Ν. Δούκας στίς «νεωτεριστικές ἰδέες» τοῦ καιροῦ του; Τί ἀπέρριψε καί τί ἀπεκόμισε ἀπό τό διαφωτιστικό κίνημα; Κατόρθωσε νά συλλάβει τά μηνύματα τῶν καιρῶν καί νά ἀνοίξει νέους δρόμους μέ τό διδακτικό καί συγγραφικό του ἔργο;

Συλλογή τοῦ Ὑλικοῦ

Ἡ συλλογή τοῦ ὑλικοῦ ἔγινε ἀπό πρωτογενεῖς πηγές, ὅπως χειρόγραφα, συγγράμματα, βοηθήματα καθώς ἐπίσης ἄρθρα ἀπό ἔγκριτα ἑλληνικά ἐπιστημονικά περιοδικά. Τά περισσότερα ἐξ αὐτῶν ἀλιεύθηκαν ἀπό τό Ἐργαστήριο Ἐρευνῶν Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας, τό ὁποῖο λειτουργεῖ στά πλαίσια τοῦ Τομέα Φιλοσοφίας τοῦ Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικῆς καί Ψυχολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Ἐπιπροσθέτως, ἡ χρησιμοποίηση διάσπαρτων πηγῶν ἀπό ἐγχειρίδια Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, Ἱστορίας τῆς Παιδείας τῆς Τουρκοκρατίας καί τῆς Νεώτερης Φιλοσοφίας στάθηκαν πολύ χρήσιμα στήν τελεσφόρηση τῆς συγκεκριμένης διατριβῆς.

Μέθοδος Ἐρευνας.

Ὡς μέθοδος ἔρευνας καί σύνθεσης τῆς διατριβῆς χρησιμοποιήθηκε ἡ Ἑρμηνευτική Μέθοδος ὡς μεθοδολογικό ἐργαλεῖο γιά τήν προσέγγιση τῆς ἀποψῆς τοῦ Ν. Δούκα σέ σχέση μέ τήν συνάφεια ἀρχαῖζουσας γλώσσας καί Παιδείας. Ἡ ἀναζήτηση τῆς συνάφειας αὐτῆς προϋποθέτει τήν κατανόηση τῶν πολιτικῶν, κοινωνικῶν συνθηκῶν καί τά βιώματα τοῦ λογίου ὅπως αὐτά συνετέλεσαν στό νά διαμορφωθεῖ ἡ

ιδιοσυγκρασία του στην επίτευξη της εκπαιδευτικής του δραστηριότητας. Η προσέγγιση αυτή, όπως ορίζεται από τον Martin Heidegger, διέπεται από την τριαδική σχέση «κατάσταση-κατανόηση-έρμηνεία¹».

Δομή τῆς ἐργασίας

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ θέματος καί ἡ σύνθεσή του ἐκτείνεται καί διαρθρώνεται σέ πέντε κεφάλαια, τά ὁποῖα χωρίζονται σέ ἐνότητες καί ἀντιπροσωπεύουν σχηματικά τόν ἱστορικό χρόνο μέσα στόν ὁποῖο συντελοῦνται οἱ δραστηριότητες τῆς πνευματικῆς δράσης του.

Στό πρῶτο κεφάλαιο ἐξετάζουμε τά πρῶτα ἄγνωστα χρόνια τῆς ζωῆς του, τίς ἐγκύκλιες γνώσεις τοῦ κοντά στόν σημαντικό προδρομικό δάσκαλο τοῦ Διαφωτισμοῦ, Λάμπρο Φωτιαδη, ὁ ὁποῖος τοῦ μετέδωσε καί τά θεμελιώδη ἐρεθίσματα καί ἐρείσματα γιά τήν μετέπειτα πορεία του. Παράλληλα, διερευνοῦμε τήν σχέση πού ἀνέπτυξε μέ τό κίνημα τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καί τήν στάση του στό Κίνημα.

Στό δεύτερο κεφάλαιο ἀναλύουμε τίς παιδαγωγικές του ιδέες, ὅπως αὐτές προκύπτουν ἀπό τήν διδασκαλία καί τά συγγράμματά του. Ταυτόχρονα μελετᾶται ἡ σχέση πού ἀνέπτυξε ἡ Γλώσσα μέ τήν Φιλοσοφία, μέ τίς Θετικές Ἐπιστήμες, μέ τήν Ἠθική, μέ τήν Ἱστορία, ἀλλά καί μέ τήν διδασκαλία τῶν ἀρχαίων κείμενων.

¹ Π. Ρικέρ, *Δοκίμια Ἑρμηνευτικῆς*, Μετ. Α. Μουρίκη, Μορφωτικό Ἰνστιτοῦτο Ἀγροτικῆς Τράπεζας, Αθήνα 1990, σ. 171 κ.έ.

Στό τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζουμε τις αντιπαλότητες τῶν λογίων πάνω στό Γλωσσικό Ζήτημα, ἀφοῦ πρῶτα ἀναλύσουμε τίς τρεῖς σχολές καί καταγράψουμε τήν στάση τοῦ Ἑπερωτη λογίου πάνω στό θέμα, μέσα ἀπό τά κείμενά του. Στήν συνέχεια θά ἀναδειχθεῖ ἡ εἰς βάρος τοῦ ἀπόπειρα δολοφονίας του καί θά καταλήξουμε μέ τίς προσπάθειές του γιά ὁμόνοια καί σύνεση ἀνάμεσα στίς ἀντιμαχόμενες πλευρές.

Στό τέταρτο κεφάλαιο θά περιορισθοῦμε χρονικά, λίγο πρῖν καί μετά τήν Ἐπανάσταση, καί θά ἀναφερθοῦμε στίς προσπάθειές του γιά ἀναμόρφωση τῆς Παιδείας μέσα ἀπό τήν διδασκαλία τῆς λόγιας γλώσσας, ἀλλά καί τήν παρότρυνση πρὸς τοὺς νέους γιά ἐκμάθηση ξένων γλωσσῶν. Ὁ ἴδιος ὁραματίζεται Πανεπιστήμιο, μετά τό τέλος τοῦ Ἀγῶνα, πιστεύοντας ὅτι αὐτό θά βοηθοῦσε περισσότερο στήν πνευματική ἀνόρθωση τοῦ νέου ἐλληνικοῦ κράτους.

Στό πέμπτο κεφάλαιο ἀναδεικνύεται ἡ ἔκδοση τῆς Γραμματικῆς του ἀπό τήν μία, ἀλλά καί ἡ διένεξή του μέ τόν Ἀδαμάντιο Κοραή, μέ ἀφορμή τίς ἐκπαιδευτικές του θέσεις πού παρουσιάζονται σέ αὐτό τό σύγγραμμά του.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Ο γλωσσικός διχασμός εμφανίζεται ιστορικά κατά την έλληνιστική περίοδο. Μετά τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, οι διάδοχοί του υιοθέτησαν την άττική διάλεκτο ως επίσημη γλώσσα στις δραστηριότητές τους. Όλα ξεκίνησαν διότι οι λόγιοι της περιόδου αυτής θεώρησαν ότι ή έλληνιστική κοινή, ή όποία ήταν ή καθομιλούμενη, αποτελούσε παρηκμασμένη και έκβαρβαρισμένη μορφή της άττικής διαλέκτου². Έτσι μέ τό κίνημα του άττικισμού εισήχθη ή κοινωνική διγλωσσία στον έλληνιστικό κόσμο.

Μέ την επικράτηση του Χριστιανισμού, χρησιμοποιήθηκε ή Κοινή, στήν όποία γράφτηκε ή Καινή Διαθήκη και μεταφράστηκε ή Παλαιά από τους Έβδομήκοντα. Ωστόσο υπήρχαν περιπτώσεις, όπως αυτής των Τριών Ίεραρχών οι όποιοι λόγω της ύψηλης τους μόρφωσης, αλλά και της ρητορικής τους δεινότητας χρησιμοποίησαν κατά κόρον την άττική στον λόγο τους³.

Στά ύστερα Βυζαντινά χρόνια, αναπτύχθηκε μία διγλωσσία, μεταξύ γραπτής (άττικής) και καθομιλουμένης (έλληνιστικής κοινής) πού

² Κ. Τσαντσάνογλου, 2000, «Άττικισμός και Αντιαττικισμός» στό Μ.Ζ. Κοπιδάκης (έπιμ.) *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, Έλληνικό Λογοτεχνικό και Ίστορικό Αρχείο, Αθήνα, σ. 115.

³ Θ. Δετοράκης, «Η Γλώσσα των Πατέρων της Έκκλησίας» στό Μ.Ζ. Κοπιδάκης (έπιμ.) *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, Έλληνικό Λογοτεχνικό και Ίστορικό Αρχείο, Αθήνα, σ. 120.

συνετέλεσε στην χωριστή εξέλιξη αὐτῶν, κατά τήν ὁποία ὅμως δέν υπήρχε καμία ἀντιπαράθεση μεταξύ τους. Ὑπάρχουν ἀξιόλογοι συγγραφεῖς πού γράφουν τά ἔργα τους σέ λόγιο ὕφος, ὅμως παρατηρεῖται καί μία ἔξαρση τῆς δημώδους γλώσσας εἰδικά σέ τραγούδια καί ποιήματα τῆς ἐποχῆς ἀπό τόν 10^ο αἰῶνα καί μετά.

Κατά τήν περίοδο τῆς λατινοκρατίας στόν ἑλληνικό κόσμον καί ἐξαιτίας τῆς ἀπόσχισης περιοχῶν τοῦ πρώην βυζαντινοῦ κράτους, καί τῆς ἀπομόνωσης περιοχῶν του, παρατηρεῖται μία εξέλιξη τῶν νέων ἑλληνικῶν καί δημιουργία διαλέκτων καί ιδιωμάτων. Εἶναι τότε πού τά τρία ἐλεύθερα ἑλληνικά κράτη —ή αὐτοκρατορία τῆς Νίκαιας, ἡ αὐτοκρατορία τῆς Τραπεζούντας καί τό δεσποτάτο τῆς Ηπείρου— σταματοῦν, λόγω τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν πού ἐπικράτησαν, νά ἔχουν σχέσεις μεταξύ τους.

Ἔτσι φθάνουμε σταδιακά, μετά τόν 15^ο αἰῶνα, στην ὀθωμανική κυριαρχία, κατά τήν ὁποία ἡ διγλωσσία τελικά ἐπικράτησε, χωρίς βεβαίως νά φθάσει στίς ἀκρότητες τοῦ Γλωσσικοῦ Ζητήματος πού παρατηρήθηκαν κατά τόν 19^ο καί 20^ο αἰῶνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ἡ συνάντηση τοῦ Δούκα μέ τό κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ

Ὁ Ν. Δούκας ἀναμείχθηκε, ὅπως καί οἱ περισσότεροί σύγχρονοί του διανοούμενοι, στό λεγόμενο γλωσσικό ζήτημα⁴. Ἡ διαλλακτική διάθεση τοῦ Ν. Δούκα καί ἡ συνετή στάση του⁵ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς πνευματικῆς του καλλιέργειας, ἀλλά καί τῶν παιδαγωγικῶν ἀρχῶν τῆς Σχολῆς τοῦ Λ. Φωτιάδη.

Λάμπρος Φωτιάδης

⁴ Μία πτυχή τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος ὑπῆρξε καί ἡ ἀντιπαλότητα Ν. Δούκα καί Κ. Κούμα. Βλ. G. HENDERSON, Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ 1620- 1830, μτφρ. Φ. Βώρου, Αθήναι 1977, σσ. 257-279 καί ΣΤ. ΜΠΕΤΤΗ, «Συμβολή στήν μελέτη τοῦ Ἡπειρωτικοῦ Διαφωτισμοῦ. 1. Δούκας καί Κοραῆς. [Ἐριδες καί διαφορές τῶν δύο κορυφαίων τοῦ Διαφωτισμοῦ]», περ. «Η.Ε.» 19 (1960), σσ. 40- 53, 140-152, 279-286.

⁵ Ἰ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, Δοκίμιον ἱστορικόν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, ἐν Ναυπλίᾳ 1834, σσ. 246-247.

Ο Λ. Φωτιάδης ἦταν σχολάρχης στήν Σχολή τοῦ Βουκουρεστίου. Ἦταν αὐτός αὐτός πού καλλιέργησε τήν ψυχή τοῦ Ν. Δούκα μέ ἀγάπη γιά τήν ἑλληνική παιδεία καί τό σκλαβωμένο Γένος. Ἡ φιλία Ρήγα Φεραίου - Λ. Φωτιάδη - Ν. Δούκα ἐνίσχυσε τίς προσπάθειες γιά πνευματική καί ψυχολογική προετοιμασία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, κυρίως μέσω τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας⁶.

Οἱ Ἕλληνες διαφωτιστές, κυρίως τῆς Διασποράς, μετέφεραν στοιχεῖα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ στόν ἑλληνικό πνευματικό χῶρο κατά τήν περίοδο 1770-1821. Μία μερίδα διανοουμένων ἔθεσε ὡς στόχο νά ἀφομοιώσει τίς ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ στά ἑλληνικά δεδομένα, ἐνῶ κάποιοι ἄλλοι λόγιοι προσπάθησαν νά διαδώσουν συγκεκριμένες διδασκαλίες στήν Ἑλληνική Ἀνατολή.

Ἐθνικοὶ ἐργάται συμμαχία,
συμμαχία πᾶσι.
Ρήγα Βελεστινλῆς

Ρήγας Βελεστινλῆς

⁶ Δ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Ὁπ. π., σσ. 115-117 καί Θ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Ὁπ. π., σσ. 109-110. Ὁ Π. Κιτρομηλίδης σημειώνει ἐπ'αὐτοῦ: «Ὁ Ρήγας (στό Βουκουρέστι)... γνωρίστηκε ἐπίσης καί συνδέθηκε φιλικά μέ τούς πιά ἀξιόλογους Ἕλληνες λογίους στόν κύκλο τοῦ Καταρτζῆ: τον Γρηγόριο Κωνσταντᾶ... τόν Νεόφυτο Δούκα, τόν Κωνσταντῖνο Σταμάτη καί τόν Ἀθανάσιο Χριστόπουλο πού ἀπαρτιζαν τήν γενεά τῆς ὄριμότητος τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ». (Π. Κιτρομηλίδης, Ρήγας Βελεστινλῆς, ὅπ. π., σ.20).

Τρανό παράδειγμα αποτελεί ο Θεόφιλος Καΐρης, ο οποίος παρουσίασε την θεωρία του Δεισμοῦ (deismus). Η θεωρία του έμπεριείχε δογματικές εκτροπές από την Ορθόδοξη διδασκαλία και καταδικάσθηκε από τό Οικουμενικό Πατριαρχείο. Ο Ήπειρώτης λόγιος ήθελε να λειτουργεί πάντα με σύνεση. Ο Ν. Δούκας έτρεφε σεβασμό και εκτίμηση προς τόν Θεόφιλο Καΐρη για την συμβολή του στα έλληνικά γράμματα⁷. Όταν όμως ο Δούκας πληροφορήθηκε τίς άνορθόδοξες άπόψεις του Καΐρη, απέστειλε προς αυτόν μακροσκελή έπιστολή, τήν 3Α248-262, μέ τήν όποία τόν καλοῦσε νά επανέλθει στίς Ορθόδοξες θέσεις, διότι ώς γνωστόν ο Καΐρης ήταν ιερέας. Ο Δούκας εκλείνει τήν έπιστολή του μέ τήν παράκληση: «Χαράν μεγάλην έφ' ένί γνωσιμαχοῦντι έν οὐρανῶ άκηκόαμεν τελειῖσθαι. Άκουσόν μου, άδελφέ, άκουσόν μου, μίμησαί μοι τόν Πέτρον, γέρων γάρ ήδη ών, γεγηρακότι ύπακούσεις, όπότ' άμφοτέροις ψυχρά τά πάντα πλήν ένός, τής έλπίδος μόνης· προς ήν ο λόγος νῦν καλεῖ σε· ή μάλλον ο θεός διά του λόγου· εκείνος και καλεῖ, και τόν δακτύλιον δώσει, έναγκαλισάμενος τόν υιόν, και τόν σιτευτόν θύσει μόσχον. Άκουσόν μου, και σωσον σενατόν, σεαυτῶ τε αμα και ήμῖν χαριζόμενος⁸». Κύκλοι όμως τής Κωνσταντινουπόλεως θεώρησαν ότι και ο Δούκας ήταν επηρεασμένος από τίς ιδέες του Καΐρη και όταν ο Ήπειρώτης λόγιος απέστειλε κιβώτια βιβλίων, μέ δική του δαπάνη, για τούς μαθητές τῶν Σχολῶν του Πατριαρχείου, οι υπεύθυνοι τῶν Σχολῶν δέν τά παρέλαβαν. Η ενέργεια αυτή τῶν

⁷ Βλ. Επ 2Α211-213. Τήν έπιστολή άπηύθυνε προς τόν Γρηγόριο Κωνσταντᾶ.

⁸ Η έπιστολή γράφτηκε στήν Αίγινα τήν 25η Ιουνίου 1841. Στο τέλος τής έπιστολής ύπάρχει ή έξης ύποσημείωση: «Η παροῦσα έπιστολή έστάλη εις Θήραν διά του ιεροκήρυκος κ. Καστόρχη, τήν 2 Ιουλίου 1841 και έπεδόθη εις χείρας του κ. Καΐρη, όστις παρά μικράν άπάντησιν δέν έκαμε προς τόν κ. Δούκαν». Τήν έπιστολή του Δούκα προς τόν Καΐρη εξέδωσε ο έπίσκοπος Άνδρου και Κέας Μητροφάνης. (Βλ. Δ. ΠΑΣΧΑΛΗ, Θεόφιλος Καΐρης, όπ.π., σ. 114, 1). Για τήν ανταλλαγή έπιστολῶν μεταξύ Δούκα και Καΐρη βλ. Σ. ΛΩΛΗ, Αί θρησκευτικάί ιδέαι του Νεοφύτου Δούκα, όπ.π., σσ. 203-205.

λογίων ἦταν ἐπηρεασμένη ἀπό συκοφαντίες σέ βάρος τοῦ Δούκα. Τό μόνο ὅμως πού ἐνδιέφερε τόν Δοῦκα ἦταν νά ἐνώσει τίς πνευματικές δυνάμεις τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ⁹.

Οἱ Ἕλληνες διαφωτιστές τῆς συγκεκριμένης αὐτῆς χρονικῆς περιόδου φέρονται περισσότερο ἐπηρεασμένοι ἀπό τίς ιδέες τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ. Κατά τήν διακίνηση τῶν εὐρωπαϊκῶν διαφωτιστικῶν ιδεῶν στήν Ἑλλάδα σημαντικό ρόλο ἔπαιξε ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ὁποῖος ἄν καί Σμυρνιός, ἔζησε πενήντα περίπου χρόνια στό Παρίσι καί ἐπηρέασε μεγάλο κύκλο μαθητῶν καί ἀναγνωστῶν, ὄχι μόνο στήν Εὐρώπη, ἀλλά καί στόν ἑλληνικό χῶρο.

Οἱ πολιτικές, κοινωνικές καί πνευματικές ιδέες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ μεταφέρονται καί διαδίδονται συστηματικότερα στήν ἑλληνική κοινωνία κατά τό β' ἡμισυ τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Δέν εἶναι ἡ πρώτη φορά πού στήν ἑλληνική ἐπικράτεια ἔρχονται εὐρωπαϊκές ιδέες. Εἶχαν ξαναὑπάρξει τέτοιες προσπάθειες, προσαρμοσμένες ὅμως στό πνεῦμα τῆς ἑλληνορθόδοξης παραδόσεως, καί πιά συγκεκριμένα ἀπό τόν ΙΖ' αἰ. μέ τίς προσπάθειες τοῦ λογίου Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας καί μετέπειτα Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχη Κυρίλλου Λουκάρεως, καθώς καί μεταγενεστέρων ἀξιόλογων συγγραφέων καί πνευματικῶν ἀναστημάτων, ὅπως τῶν Εὐγενίου Αἰτωλοῦ, Θεοφίλου Κορυδαλέα, Κοσμᾶ Αἰτωλοῦ, Νικηφόρου Θεοτόκη, Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου

⁹ Γράφει γιά τήν ἐχθρική στάση τῶν λογίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως: «*Ἡ δ' ἀληθής, οἶμαι, αἰτία τῆς πρὸς ταῦτα ἀποστροφῆς ἐκείνων εἶη ἄν, ὅτι τῶν κορυφαίων τις καθηγητῶν ἐν Βυζαντίῳ διεκήρυξε τά ἡμέτερα ἀπόζειν Καῖριςμοῦ, συνήθως τοῦτο καί ἄλλων ποτέ μοι προσαψάντων· ἀλλ' ἐγὼ οὐκ ἄν μνησικακοίην, εἰδώς, ὅτι τά καλά πονηροῖσιν ἐστὶν ὄψον κατὰ Πίνδαρον· οὐδέ βούλομαι εἰδέναι εἴτις ὑπέστη κατειπεῖν μου ταῦτα*». (Επ 3Β174).

του ἔξ Απορρήτων κ.ἄ., μέ σκοπό τήν ἀναγέννηση τῶν γραμμάτων καί τήν ἀνάσταση τοῦ Γένους.

Ὁ Ν. Δοῦκας, πού τήν περίοδο πρό τῆς Ἐπαναστάσεως, διαμένει καί ἐργάζεται στό ἐξωτερικό, ἀναδεικνύεται σέ ἕναν ἀπό τούς σημαντικότερους ἐκφραστῆς τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἀναζητήσεων καί μεταρρυθμίσεων. Εἰδικότερα, τήν χρονική περίοδο 1770-1821 πού ἀποκαλεῖται περίοδος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, στήν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή ¹⁰ συντελοῦνται πρωτοφανεῖς ἐκπαιδευτικές, κοινωνικές, οἰκονομικές καί πολιτικές «ζυμώσεις» καί ἀνακατατάξεις. Ὁ Νεόφυτος Δοῦκας ζεῖ σέ μία ἀπό τίς πιό κρίσιμες καμπές τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Δοῦκας ζεῖ κατά τήν ἐποχή αὐτή καί μαθητεύει κατά σειρά στά Ἰωάννινα, τό Μέτσοβο καί τό Βουκουρέστι. Σε αὐτές τις περιοχές πραγματοποιοῦνται πολλές ζυμώσεις στόν Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Σέ μία ἐποχή κατά τήν ὁποία δοκιμάζεται ἡ ἀντοχή τῆς Ρωμηοσύνης ¹¹. Ἀναπτύσσει πολύπλευρη ἐκπαιδευτική δράση καί συνδέει τήν ἑλληνική γλώσσα μέ τήν παιδεία καί τήν ἐκπαίδευση.

¹⁰ Ὁ περιγραφικός αὐτός ὅρος χρησιμοποιεῖται ἀπό τούς ἱστοριογράφους καί τούς ἄλλους μελετητές τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ἐναλλάξ μέ ἄλλους ὅρους, ὅπως: Ἑλληνική Ἀνατολή, Ἀνατολή κ.λπ. Οἱ ὅροι αὐτοί εἶναι ταυτόσημοι καί προσδιορίζουν ὄχι μόνο τόν γεωγραφικό χῶρο, ἀλλά καί τό πνεῦμα τῆς Ρωμηοσύνης.

¹¹ Ι. ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ, *Ρωμηοσύνη, Ρωμανία, Ρούμελη*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 279.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ίδεολογία, παιδεία καί Γλώσσα

2.1. Γλώσσα και Φιλοσοφία

Ο όρος «φιλοσοφία» είναι ο πιο πολυσύχναστος όρος στα κείμενα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. «Έχει κυρίως δύο περιεχόμενα» σημειώνει ο Κ. Δημαράς¹², «δηλώνει είτε τον θεωρητικό στοχασμό τον απαλλαγμένο από προλήψεις, είτε τις φυσικές επιστήμες, όποτε συνοδεύεται συνήθως, στους Έλληνες συγγραφείς της εποχής, από επίθετα όπως "ύγιεινή", "ύγιής", "υγιαίνουσα". Τότε δημιουργήθηκε, κατά μίμηση αντιστοίχου γαλλικού νεολογισμού, και ο όρος "αντιφιλόσοφος", για τους πραγματικούς ή τους φερόμενους αντιπάλους των νέων ιδεών».

Τήν εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού κύριο μέλημα των λογίων είναι ο φωτισμός του Γένους. «Οί προοδευτικότεροι όμως απ' αυτούς προσβλέπουν με εμπιστοσύνη στην Φιλοσοφία· δέν κουράζονται να διακηρύσσουν την ευεργετική δύναμή της για την πνευματική αφύπνιση των Ελλήνων και τον αποφασιστικό ρόλο της στην πολιτική

¹² Κ. ΔΗΜΑΡΑ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1982, σ. 5.

ώριμότητα καί τήν ἔθνική συνείδηση τῶν συμπατριωτῶν τους»¹³. Στήν γραμμή αὐτή κινεῖται καί ὁ Ἡπειρώτης λόγιος ὁ ὁποῖος εἶναι ἔμπνευστής πολλῶν ἐκπαιδευτικῶν προσπαθειῶν.

Ὁ Νεόφυτος Δοῦκας, κατηγορήθηκε ὡς «ἀντιφιλόσοφος» ἀπό τοὺς ὀπαδούς τοῦ Κοραῆ¹⁴. Αἰσθάνεται ὅτι ἀδικεῖται μέ τόν χαρακτηρισμό, πού τοῦ ἀποδίδουν οἱ γλωσσικοί του ἀντίπαλοι. Γιά αὐτόν τόν λόγο, τό 1813 γράφει πρὸς τόν Κοραῆ γιά τίς κατηγορίες πού τοῦ προσάπτουν: «...*Ἡγωνίσθην νά ἀναστήσω τόν ἔρωτα τῶν καλῶν Γραμματικῶν καί τήν ἐκ τούτου ὠφέλειαν εἰς τό γένος καί λόγῳ καί ἔργῳ, καί λόγους ἐπὶ τούτῳ συντάξας, καί συγγραφεῖς ἐκδούς, ὅσον ἡδυνάμην· πλὴν κατὰ φιλοσοφίας οὐδέν οὐδαμοῦ ἐλάλησα, ἢ ἐφρόνησα πώποτε, καί μάλιστα πεποιθώς, ὅτι καλὰ γραμματικά καί φιλοσοφία εἰσι τῶ ὄντι ἀχώριστα*». Ὁ Ν. Δοῦκας περνᾷ στήν ἀντεπίθεση, μὴν μπορῶντας νά ἀντεξει τίς συνεχεῖς παρατηρήσεις τοῦ Κοραῆ, ὅτι εἶναι ἀντιφιλόσοφος καί σχολαστικός. Σχολιάζει ὁ ἴδιος τήν ἔκδοση τῶν δέκα τόμων τοῦ Θουκυδίδη πού ἐξέδωσε καί ἀπαντᾷ στοὺς ἰσχυρισμούς τοῦ Κοραῆ: «...*Οὔτε ὁ Θουκυδίδης μου ἀποβλέπει τί χρηματιστικόν κατανόημα, ἀλλὰ τήν τῶν νέων ὠφέλειαν· εἰ δέ περιέχει Ἀντιφιλοσοφίαν, καί ἐντεῦθεν διαφθείρει τοὺς νέους, δειξάτω ὁ σοφὸς Κοραῆς, καί ἡμεῖς παραδώσομεν αὐτόν τῶ πυρί παρανάλωμα*». Καί ἀπορεῖ ὁ ἴδιος ὁ Ἡπειρώτης λόγιος: «*Πόθεν οὖν ἐγὼ τῶ σοφωτέρῳ τοῦ γένους Ἀντιφιλόσοφος, καί τὰ ἄλλα ἐξῆς τὰ σεμνά τοῦ ἀνθρώπου ἐρεῦγματα; ἢ ὅτι ἀντεῖπαμεν αὐτοῦ τῆ*

¹³ Κ. ΔΗΜΑΡΑ, *Ἑλληνικὸς Ρωμαντισμὸς*, Ἀθήνα 1982, σσ. 87-89.

¹⁴ Ἡ κατηγορία ἐναντίον τοῦ Δοῦκα ὡς «ἀντιφιλοσόφου», τόν συνόδευε μέχρι τό τέλος τῆς ζωῆς του. Ὁ Ν. Δοῦκας μέ ἐπιχειρήματα προσπαθεῖ νά ἀνατρέψει τήν κατηγορία καί ἐν εἴδει διαλόγου διατυπώνει τίς θέσεις του, σχετικά μέ τό γλωσσικό ζήτημα. Ὁ διάλογος ἐπιγράφεται «*Ἀντιφιλόσοφος*» καί σ' αὐτόν χρησιμοποιεῖ τρία ὑποθετικά πρόσωπα, τόν Φιλόξενο, τόν Ξενοκράτη καί τόν Ἐρμόδωρο. Περιλαμβάνεται στό ἔργο του *Αἰσχίνου τοῦ Σωκρατικοῦ. Διάλογοι τρεῖς*, ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας 1814, σσ. 209-238.

φιλοσοφία, καί πᾶς ἤδη ὁ μὴ γράφων Τρακαριστικῶς κατ' αὐτόν ἔσται Μακαρονιστῆς καί Ἀντιφιλόσοφος ὁ τοιοῦτος; ὦ τῆς μελαγχολίας!». Από πολλούς μελετητές πάντως ἐπαινεῖται ἡ συνετή στάση τοῦ Ν. Δούκα πρὸς τόν Κοραῆ¹⁵.

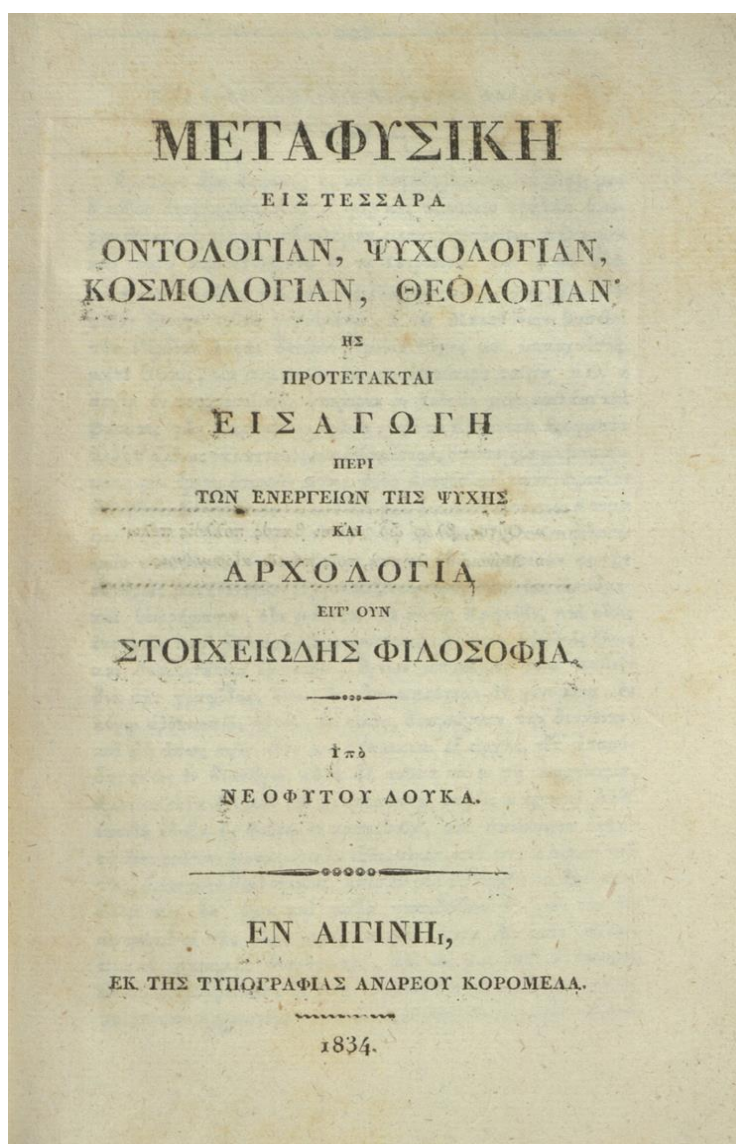
Ὁ Ν. Δούκας ἀνασκευάζει τὰ ἐπιχειρήματα τῶν γλωσσικῶν του ἀντιπάλων, ἀφοῦ ὁ ἴδιος δέν μπορεῖ νά ἀποδεχθεῖ τόν χαρακτηρισμό τοῦ ἀντιφιλοσόφου ἀπό τούς γλωσσικούς του ἀντιπάλους¹⁶ καί τόν ἀντικρούει. Τό 1808 ὁ Ν. Δούκας εἶχε ἐκδώσει στήν Βιέννη τό ἔργο τοῦ Johann Gottlieb Heineccius «*Elementa Philosophiae rationalis et moralis*». Ὁ ἴδιος ὁ λόγιος τό ἐξέδωσε καί στά ἑλληνικά καί ἡ ἔκδοση αὐτή ἔφερε τόν τίτλο: «*Στοιχεῖα τῆς Λογικῆς καί Ἠθικῆς Φιλοσοφίας. Ὡν προηγείται Ἱστορία Φιλοσοφίας*»¹⁷. Πίστευε βαθύτατα στήν πνευματική συμβολή τῆς φιλοσοφίας, γι' αὐτό καί ἐξέδωσε μέ δικά του ἔξοδα τό ἔργο αὐτό τοῦ J. G. Heineccius. Ἀπό αὐτό φαίνεται καί ἡ ἄδικη κατηγορία εἰς βάρος του. Γράφει τό 1809 στήν Α' Ἀπάντησή του πρὸς τόν Ἀλ. Βασιλείου: «*Τόν Αἰνέκιον {ἐξέδωκα} κατὰ τήν ἀξίωσιν τοῦ Εὐγενοῦς*

¹⁵ Β. ΣΚΟΥΒΑΡΑ, «Ὁ Νεόφυτος Δούκας καί οἱ ιδέες του», περ. «Ἡπειρωτική Ἐταιρεία» τευχ. 94, Ἰούλιος 1984, σ. 262.

¹⁶ Κ. ΔΗΜΑΡΑ, Ἔνας διώκτης τοῦ Νεοφύτου Δούκα Σαμουήλ ὁ Ἄνδριος, ἀνάτυπ. ἀπό τόν τόμον: Ἀφιέρωμα εἰς τήν Ἡπειρον. Εἰς μνήμην Χρίστου Σούλη, Ἀθήναι 1955, σσ. 147-148.

¹⁷ Ν. ΨΗΜΜΕΝΟΥ, Ἡ Ἑλληνική Φιλοσοφία ἀπό τό 1453 ὡς τό 1821, τόμ. Α', σ. 29. Πρβλ. Φ. ΗΛΙΟΥ, Ἑλληνική Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰώνα, ὄπ.π., σσ. 240-241. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἔργου στά ἑλληνικά εἶναι: «*Στοιχεῖα τῆς Λογικῆς καί Ἠθικῆς Φιλοσοφίας. Ὡν προηγείται Ἱστορία Φιλοσοφίας. Συγγραφέντα μὲν εὐμεθόδως ὑπό Ἰω. Γοττλ. Αἰνεκκίου τοῦ περικλεεστάτου νομικοῦ καί ἐν Ἄλλῃ σχολαρχήσαντος. Μεταφρασθέντα δέ φιλοπόνως ἐκ τῆς Λατινίδος εἰς τήν Ἑλλάδα φωνήν ὑπό τοῦ Εὐγενεστάτου Ἄρχοντος Μεγάλου Βορνίκου Κυρίου Γρηγορίου Βραγκοβάνου Βασσαράβα, οὗ καί φιλοτίμω ἐκδοθέντα δαπάνῃ, νέμονται δωρεάν πᾶσι τοῖς φιλομαθέσι. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας. Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ Γεωργίου Βενδῶτου. 1808*». Ὁ Ν. Δούκας τό ἐξέδωσε, γι' αὐτό καί στό προλογικό κείμενο ὑπάρχει ἡ ὑπογραφή «Ν. Δούκας ὁ ἐκδότης».

μεταφραστοῦ οὐκ ὀλίγους κόπους καί εἰς τοῦτο ἀναδεξάμενος»¹⁸. Συνέφερε τούς γλωσσικούς ἀντιπάλους του νά τόν κατατάξουν στήν πλευρά τῶν ἀντιφιλοσόφων, και ἔτσι νά δυσφημισθεῖ ἡ ὄλη του ἐκπαιδευτική προσπάθεια. Στίς σελίδες γ'-ια', τοῦ μεταφρασμένου στήν ἐλληνική ἔργου, ὑπάρχει προλογικό κείμενο μέ ὑπογραφή «Ν. Δοῦκας ὁ ἐκδότης».

ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ

¹⁸ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Απάντησις. Πρὸς Ἀλ. Βασιλείου*, Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1809, σ. 7. Ἡ πραγματεία γράφτηκε, διότι ὁ Ἀλ. Βασιλείου στό ἔργο του «*Επιστολαὶ Αὐτοσχέδιοι, Βιέννη 1809*» ἐπέκρινε τὴν ἔκδοση τῆς Γραμματικῆς Τερψιθέας τοῦ Δούκα.

Όλη ή φιλοσοφική θεώρηση τοῦ Ν. Δούκα συμπυκνώνεται στό ἔργο του «*Τετρακτύς*», τό όποίο περιλαμβάνει συνοπτική Ρητορική, Λογική, Μεταφυσική καί Ἠθική, τό ἀφιερώνει δέ «*ΕΛΛΑΔΙ ΤΗΙ ΣΕΒΑΣΤΗΙ ΜΗΤΡΙ ΚΑΙ ΤΡΟΦΩΙ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ*». Τό ἔργο γράφτηκε τό 1817 καί χρησίμευε ὡς ἐγχειρίδιο τῶν σπουδαστῶν τῆς Ἀκαδημίας Βουκουρεστίου, ὅμως ἐκδόθηκε γιά πρώτη φορά μετά τήν Ἀνεξαρτησία τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους τό 1834 στήν Αἴγινα. Από τόν Πρόλόγο του γίνεται ἀντιληπτό ὅτι εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπό τίς ιδέες καί τίς φιλοσοφικές ἀντιληψεις τριῶν μεγάλων σύγχρονῶν του φιλοσόφων, τοῦ J. Heineccius, τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως καί τοῦ Fr. Soave. «...*Ἡμεῖς δέ, ὡς ἔδοξεν*», γράφει, «*οὕτω χωρῶμεν ἐπί τήν πρόθεσιν, αὐτούς τε τούτους τούς περικλεεῖς διδασκάλους Αἰνέκιον, καί Εὐγένιον, ναί μήν καί Σοάνιον ἐν πολλοῖς, καί εἴτινας ἄλλους, ἡγεμόνας ποιούμενοι τοῦ ὅλου συστήματος*»¹⁹.

Ἄξια ἀναφορᾶς εἶναι ή ἀρχή τῆς ἐπιστολιμαίας διατριβῆς του «*Περί τῆς λαλουμένης γλώσσης*»²⁰, μέ τήν όποία μέ εἰρωνικό τρόπο ἀπευθύνεται στούς γλωσσικούς του ἀντιπάλους ὀνομάζοντάς τους «*Σοφοῖς ἀνδράσι τοῖς τῆς γλώσσης διορθωταῖς*». Στήν ἐπιστολή του αὐτή χρησιμοποιεῖ ρητορικά ἐρωτήματα καί περιμένει ἀπάντηση ή όποία ποτέ δέν δόθηκε. Ἡ κατηγορία τῶν γλωσσικῶν του ἀντιπάλων ἔγκειται στο ὅτι χρησιμοποιεῖ κατά κόρον τήν ἀρχαία ἑλληνική γλώσσα στό συγγραφικό του ἔργο.

¹⁹ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Τετρακτύς*, σ. 4 τοῦ Προλόγου.

²⁰ Ν. ΔΟΥΚΑ, «*Περί τῆς λαλουμένης γλώσσης*», στό *Αἰσχίνου τοῦ Σωκρατικοῦ*, ὅπ.π., σσ. 310-311. (Ἡ ἐπιστολιμαία διατριβή κυκλοφορήθηκε τό 1814 σέ αὐτόνομο φυλλάδιο καί προκάλεσε ἀντιδράσεις στήν Κοραϊκή παράταξη).

2.2. Γλώσσα καί θετικές ἐπιστῆμες

Ὁ Νεόφυτος Δουῦκας, ἀκολουθώντας τόν Εὐγένιο Βούλγαρι, σεβόμενος τήν μακρόσυρτη Παράδοση τοῦ Γένους περιλαμβάνεται μεταξύ τῶν λογίων πού «μετακενώνουν» τίς ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ στήν Ρωμηοσύνη. Ὁ Δουῦκας ἐργάζεται γιά τόν φωτισμό τοῦ Γένους στό μεταίχμιο δύο ἱστορικῶν περιόδων, τοῦ ἀρχαϊσμοῦ καί τοῦ ρωμαντισμοῦ²¹.

Παραλαμβάνει ἀπό κάθε λαό ὅ,τι μπορούσε νά αὐξήσει τήν δική του πνευματική καί πολιτιστική του περιουσία. Τόν κατηγοροῦν, ὅμως, ὅτι ἀντιμάχεται τίς νεωτεριστικές τάσεις. Αὐτός ὅμως τίς προωθεῖ ὅπου κρίνει ὅτι αὐτές θά ὠφελήσουν τους νέους στήν διαμορφωση τους στήν ἀγωγή καί στήν ὀρθή παιδεία.

Ὁ Ν. Δουῦκας εἶχε μία βασική ἀρχή: *«Ἡ ἐπιμέλεια τῆς γλώσσης καί τῶν καλῶν γραμματικῶν ἀναγκαιοτέρα πάντων ἐν τῷ παρόντι· καί οὐ λέγω τοῦτο μόνον περί τῆς ἀρχαίας, ἀλλά μάλιστα καί περί τῆς ἐκτάσεως ταύτης τῆς νῦν κρατούσης πρός πάσας τάς ἐπαρχίας, ἐξ ὧν ποτε ἐξέπεσε, καί ὅθεν ἐκ τῶν περιστάσεων ἤδη ἄρχισε νά ἐκπίπτῃ... Ταῦτα δέ γενόμενα ἔχουσι διττήν τήν ὠφέλειαν καί διά τόν φωτισμόν τῆς θρησκείας, καί διά τῆς γλώσσης τήν ἔκτασιν· ἢ μᾶλλον εἰπεῖν, διά τοῦ γένους τήν αὐξήσιν· καθότι θρησκεία καί γλῶσσα χαρακτηρίζουσι*

²¹ Κ. ΔΗΜΑΡΑ, Ἑλληνικός ρωμαντισμός, ἀρ 7 στή σειρά «Νεοελληνικά Μελετήματα», Αθήνα 1985, σσ. 444-445.

μάλιστα πάντων τά γένη²²». Αὐτές οἱ ἀναφορές ἔδωσαν ἀφορμή σέ νεώτερους μελετητές, ὅπως ὁ Παπανοῦτσος, νά ὑποστηρίξουν ὅτι ὁ Ἡπειρώτης λόγιος ἦταν πολέμιος τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν²³. Τήν ἀπάντηση τήν ἔδωσε ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, διότι πίστευε ὅτι πολλοί σύγχρονοι τοῦ Δούκα ἀλλά καί μεταγενέστεροί του δέν μπόρεσαν νά κατανοήσουν τήν βασική ἀρχή του: «Ὁ Δοῦκας ἐμφανίζεται στά γλωσσικά ζητήματα, ὁπαδός ἀντιλήψεων πού εἶταν ἀπόλυτα προοδευτικές στόν καιρό του, ἤ, τουλάχιστον, στά νιάτα του. Κι ἂν δέν μπόρεσε νά σταθμίσει ἀκριβῶς τήν σημασία τῆς διδασκαλίας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν γιά τίς καινούριες ἐλληνικές γενιές, τοῦτο ὀφείλεται στήν ἀποκλειστικά φιλολογική του μόρφωση, καί ξαναπαρουσιάζεται μέ ἄλλη μορφή ἀκόμη καί σέ ἕναν διανοούμενο σάν τόν Κοραῆ²⁴».

Παρεξηγήθηκε λοιπόν ἀπό πολλούς διότι θεωροῦσε ὅτι δέν ἔπρεπε νά ἔρχεται σέ δεύτερη μοῖρα ἡ διδασκαλία τῆς γλώσσας τῶν ἀρχαίων κειμένων. Ὑπῆρχε μία τάση ἐκείνη τήν περίοδο ἡ ὁποία ὑποστήριζε ὅτι ἔπρεπε νά διδάσκονται στά ἐλληνικά σχολεῖα ὡς ἐπί τό πλεῖστον τά μαθήματα τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Ὁ ἰσχυρισμός του ὅτι «[οὔτοι] οὕτως ἀσκόπως κατασκελετεύουσι πᾶσαν τήν νεολαίαν διά χρόνου ἐν ἀχρήστοις ἐσομένοις» εἶναι σύμφωνος μέ τήν παιδαγωγική του θέση ὅτι ἡ γλώσσα πρέπει νά προτάσσεται τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Αὐτό

²² Ν. ΔΟΥΚΑ, *Ἡ κατ' ἐπιτομήν Γραμματική Τερψιθέα*, Ἔκδοσις τρίτη ἐπιδιορθωμένη, ἐν Βιέννῃ τῆς Αουστρίας 1812, σσ. 41-43.

²³ Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ (ἐπιμ.), *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Α'*, ἀρ. 35 στήν σειρά «Βασική Βιβλιοθήκη», Ἀθῆναι χ.ἔ.ἔ., σ. 44. Ἐδῶ, ὁ συγγραφέας δέν φαίνεται νά ἔχει μελετήσει ἐπαρκῶς τά ἔργα τοῦ Δούκα, ἀφοῦ σύμφωνα με τον Κ.Δημαρᾶ, δέν παραπέμπει σ' αὐτόν, ἀλλά στήν μελέτη τοῦ Μ. Στεφανίδη καί στίς σσ. 18 καί 22, ἀφοῦ ἀγνοεῖ τίς ἀναφορές τοῦ Δούκα ὅτι δέν ἀντιμάχεται τίς θετικές ἐπιστήμες.

²⁴ Κ. ΔΗΜΑΡΑ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, ὅπ.π., σ. 345.

βέβαια δέν σήμαινε τήν μή διδασκαλία τους, ἀλλά ἱεραρχεῖ κατά τήν συγκεκριμένη χρονική περίοδο - λαμβάνοντας ὑπόψιν ὅλες τίς παραμέτρους - καί τήν τοποθετεῖ ἀναλόγως. Γράφει σέ ἐπιστολή του ἐπιχειρηματολογώντας, σαφῶς ἐπηρεασμένος ἀπό τόν Πλάτωνα, «Οὐκ ἀγνοεῖτε, ὡς ἐκ τῶν Σωκρατικῶν γραμμάτων πρῶτον ἐξέσται τοῖς Ἕλλησιν εἰς τοῦτο ἐλθεῖν, τήν ἀρχαίαν ἀνασωσαμένους σοφίαν· ταύτης οὖν πρῶτον πρόνοιαν ποιητέον, ἥς ὡς μάλιστ' οὐσιώδης²⁵. Εἶναι λοιπόν ἐκδηλη ἡ ἀποψή του ὅτι ἡ γλῶσσα παίζει τόν σπουδαιότερο ρόλο στόν φωτισμό τοῦ Γένους.

Ἐπιτομή Φυσικῆς

Τό ἔτος 1825 ὁ Δουῦκας προχωρᾷ στην συγγραφή ἑνός σημαντικοῦ ἐγχειριδίου Φυσικῆς, σέ μία περίοδο κατά τήν ὁποία ἀναρρώνει στήν

²⁵ Επ2Α127.

Στεφανούπολη τῆς Ρουμανίας. Στό Προοίμιό του ἀναφέρει τούς λόγους, γιά τούς ὁποίους ἔγραψε το σύγγραμμα αὐτό τῆς Φυσικῆς. Θεωρεῖ ὅτι «ἤδύ καί τερπνόν τό τήν φύσιν ἐξιχνεύειν, καί τόν λόγον τῶν φαινομένων ἀποδιδόναι» καί ὅτι ἡ ἐπιστήμη τῆς Φυσικῆς «χρήσιμος οὖσα, τελευταῖον καί δεισιδαιμονίας ἀπαλλάττουσα πάσης, ἀνάγει ἀπλανῶς πρός αὐτόν τόν τῆς φύσεως ποιητήν²⁶».

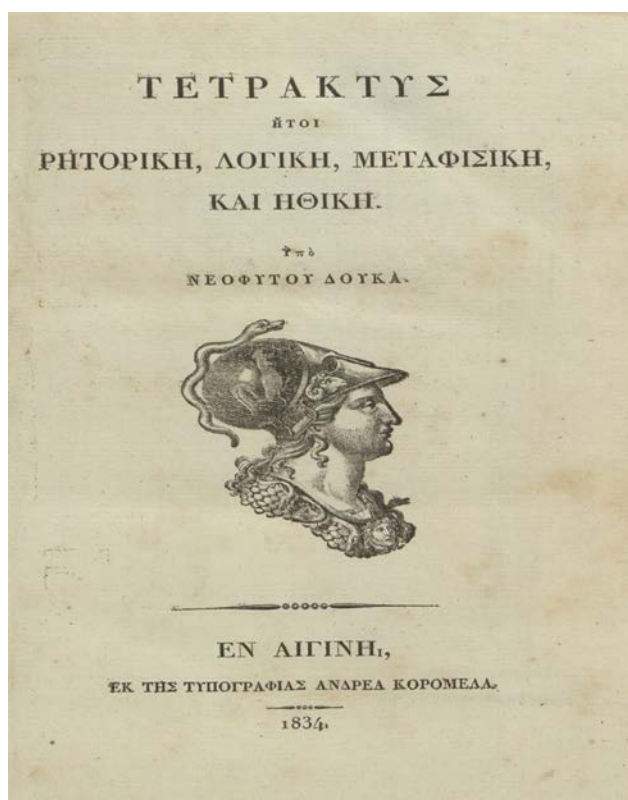
Καί αὐτό τό ἐγχειρίδιο, ὅπως καί ἄλλα, ἀδικήθηκε ἀπό τήν ἀρχαῖζουσα γλώσσα τοῦ συγγραφέα. Ὁ Ν. Δούκας πρῖν ἀπό διακόσια χρόνια περίπου ἐπιχειρεῖ νά καλλιεργήσει στούς μαθητές αὐτό πού σήμερα προβάλλει το Παιδαγωγικό Ἰνστιτούτο ὡς στόχο, νά καλλιεργήσουν δηλαδή οἱ μαθητές, τήν αἴσθησι τοῦ μέτρου, τήν δημιουργικότητα, τήν ἐπικράτησι τοῦ ὀρθοῦ λόγου καί τήν ἀξία τοῦ διαλόγου μέσω τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας²⁷. Τό ἐντυπωσιακότερο ὅμως εἶναι ὅτι στό τέλος τοῦ ἐγχειριδίου ὁ συγγραφέας παραθέτει ἕναν πίνακα, στόν ὁποῖο περιλαμβάνονται τά κυριώτερα ἐργαστηριακά ὄργανα γιά τήν ἐξέτασι τῶν φυσικῶν φαινομένων.

²⁶ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Ἐπιτομή Φυσικῆς εἰς βιβλία τρία*, ἐν Αἰγίνῃ 1834, σ. 1.

²⁷ Πρβλ. ΥΠ.Ε.Π.Θ. - ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟῦ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ, *Φυσική Γ' Γυμνασίου*, Ἀθήνα 2001, σσ. 3-4 (*Πρόλογος*). Βλ. ἐπίσης τόν *Πρόλογο* καί τήν *Εἰσαγωγή* τῆς Φυσικῆς τοῦ Ν. Δούκα. (*Ευνωρίς*, ὅπ.π., σσ. 1-12).

2.3. Γλώσσα καί Ἠθική

Τό ἐγχειρίδιο αὐτό τῆς Ἠθικῆς ἐκδόθηκε τό 1834 στήν Αἴγινα, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁμως ὁ ἴδιος ὁ Ν. Δοῦκας τό συνέγραψε τό 1818. Ἡ ἀγάπη τοῦ Δούκα γιά τήν παιδεία τῶν μαθητῶν ἦταν τόσο μεγάλη πού τό ἐξέδωσε, ὅπως καί τά περισσότερα τῶν συγγραμμάτων του, με δικά του ἔξοδα γιά τίς ἀνάγκες τῶν Ἑλλήνων μαθητῶν, εἴτε τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδας εἴτε τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὁ τίτλος ἦταν «*Τετρακτύς ἤτοι Ρητορική, Λογική, Μεταφυσική καί Ἠθική*». Ὁ συγγραφέας προβαίνει στό ἐγχείρημα αὐτό, γιά νά μποροῦν οἱ διδάσκοντες «*τά σπέρματα ταῦτα ἐκ συνεχοῦς ἀρδεύσεως καλῶς τε καί ὀρθῶς τοῖς νέοις ἐμφυτεύσειαν*²⁸».

ΤΕΤΡΑΚΤΥΣ

²⁸ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Τετρακτύς, ἤτοι Ρητορική, Λογική, Μεταφυσική καί Ἠθική*, ἐν Αἰγίνη 1834, σ. 322.

Ἡ γλώσσα τοῦ βιβλίου τῆς Ἠθικῆς τοῦ Ν. Δούκα εἶναι ἡ ἀρχαῖζουσα, ὅπως συμβαίνει στά περισσότερα συγγράμματά του. Αὐτός ἦταν καί ὁ λόγος γιά τόν ὅποιο, ὅπως συνέβη σχεδόν σέ ὅλα του τά πονήματα, τό σχολικό ἐγχειρίδιο τῆς Ἠθικῆς τοῦ Ν. Δούκα δέν διατηρήθηκε γιά μεγάλο χρονικό διάστημα στήν ἐλληνική ἐκπαίδευση. Γι' αὐτό καί ἡ *Τετρακτύς* δέν ἐπανεκδόθηκε. Ἡ πρώτη ἔκδοση ἔγινε σέ χίλια ἀντίτυπα, καί ἐστάλη σέ πολλά σχολεῖα τῆς Ἑλλάδας καί τοῦ Ἐξωτερικοῦ²⁹. Τά πεντακόσια ἀντίτυπα τοῦ ἐγχειριδίου πωλήθηκαν μέ σκοπό νά βοηθηθεῖ ἡ ἀνέγερση σχολείου σέ μία «ἀπό τάς νεοκτιζομένας πόλεις», ἢ νά δοθοῦν τά χρήματα «εἰς τό ἐν τῷ Ὀρφανοτροφείῳ Βασιλικόν βιβλιοταμεῖον ὑπό τήν πατρικήν πρόνοιαν τῆς ὑπερτάτης Ἀρχῆς³⁰», γεγονός πού μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἴδιος στό τέλος τοῦ συγκεκριμένου συγγράμματος μέ τόν τίτλο «Εἰδοποιήσις πρός τούς Ἑλληνας». Αὐτό μᾶς κάνει ἐπίσης φανερό ὅχι μόνο τήν ἐκπαιδευτική του δράση ἀλλά καί τήν κοινωνική.

²⁹ Στίς τελευταῖες σελίδες τοῦ βιβλίου «*Τετρακτύς*» τοῦ Ν. Δούκα καί μέ τόν τίτλο «Εἰδοποιήσις πρός τούς Ἑλληνας», ὁ συγγραφέας γνωστοποιεῖ τήν ἀπόφασή του γιά τήν ἔκδοση ὀρισμένων συγγραμμάτων του καί τή διάδοσή τους «πρός εὐκολίαν τῶν Σχολείων καί τῆς Νεολαίας». Ἀπό τά χίλια ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου τοῦ «*Τετρακτύς*», τά πεντακόσια προτείνει νά διανεμηθοῦν ὡς ἑξῆς στά σχολεῖα: Κωνσταντινουπόλεως 30 ἀντίτυπα, τῆς ἐπαρχίας τοῦ Π. Ἁγίου Τουρνόβου (Βουλγαρίας) 10, Βουκουρεστίου 10, Ἰασίου 5, Ὀδησοῦ 5, Ἀδριανουπόλεως 5, Φιλιππουπόλεως 5, Μελενίκου 5, Κοζάνης 5, Μετσόβου 5, Ζαγορίου 15, Ἰωαννίνων 15, Ἀργυροκάστρου 5, Θεσσαλονίκης 10, Σερρών 5, Θεσσαλίας 10, Μαγνησίας 10, Αἴνου (Βουλγαρίας) 5, Λήμνου 5, Κυδωνίων 5, Μυτιλήνης 5, Χίου 5, Σμύρνης 10, Σάμου 5, Ρόδου 5, Κύπρου 5, Κρήτης 5 καί Ἐπτανήσου 20. (*Τετρακτύς*, ὅπ.π., σσ. 326-327).

³⁰ *Τετρακτύς*, ὅπ.π., σ. 327.

2. 4. Γλώσσα και διδασκαλία τῶν ἀρχαίων κειμένων

Οἱ Ἕλληνες λόγιοι, ἀπό τήν Ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, διαφύλαξαν τό πνεῦμα τῆς ἀρχαιότητος. Αὐτό ἀποτυπώνεται σέ πολλά ἐγχειρίδια διανοουμένων εἴτε τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, εἴτε τῆς Διασποράς τοῦ ΙΗ' καί τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰώνα ³¹. «Ἀπό τούς ἀρχαίους σοφιστές καί ρητοροδιδασκάλους, ἂν μπορεῖ κανεῖς νά τούς διακρίνει, οἱ λόγιοι παίρνουν ἰδίως τά σχήματα τοῦ λόγου, τίς χαρακτηριστικές ἐκφράσεις καί λέξεις, ἀντλημένες ἀπό τούς καλούς λογίους», γράφει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς. Καί συνεχίζει: «Ξαφνικά ὅμως, σ' αὐτόν τόν 18^ο αἰώνα, ὁ ὁποῖος θά δεῖ ἀναθεωρήσεις, ἀνακλιμακώσεις, ἀναπροσαρμογές τῆς ἐλληνικῆς παιδείας, διαπιστώνεται καί μία ἀπότομη στροφή πρὸς τήν ἔννοια τοῦ ἐλληνισμοῦ. Ἡ στροφή αὐτή γίνεται ἰδίως, σ' ἐμᾶς, αἰσθητή μέ μιᾶ σαφέστατη μέτρηση: τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γραμματικῶν ὅσες δημοσιεύονται ἐκεῖνα τά χρόνια μέσα στόν ἐλληνικό χῶρο... καί τό μεγαλύτερο μέρος ἀπό τά ἔργα πού ἔχουν ἐνταχθεῖ στήν κατηγορία "Γραμματικά" ἀναφέρεται στήν διδασκαλία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς»³².

Ἡ συστηματική μελέτη πολλῶν Ἑλλήνων λογίων πρὸς τά ἀρχαῖα κείμενα κατά τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας συνδέεται ἄμεσα μέ τήν ἀναθέρμανση τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν Ἑλλήνων. «Ἡ στροφή πρὸς τήν ἀρχαιότητα [στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ.] ἐξέφραζε διάθεση φιλελεύθερη

³¹ Κ. ΔΗΜΑΡΑ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σσ. 53

³² Κ. ΔΗΜΑΡΑ, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, σσ. 54.

ἢ καί ἀνατρεπτική τοῦ κατεστημένου... καί ἐγινόταν, μέσα ἀπό τήν ἱστορία ἔκδηλος ὁ παλμός τοῦ Γένους γιά τήν ἀνάσταση τῆς ἀρχαίας δόξας».

Ὁ Δοῦκας ὑποστηρίζει τήν διδασκαλία τῶν ἀρχαίων κειμένων στά ἑλληνικά σχολεῖα. Ὁ ἴδιος γράφει με ἐπιμονή τά ἔργα του στήν ἀρχαία ἑλληνική. Θεωρεῖ ὅτι μέ αὐτόν τον τρόπο τό ἑλληνικό λεξιλόγιο θα διορθωθεῖ, στό ὁποῖο ἐξαιτίας τῆς δουλείας, ἀλλά καί διαφόρων κοινωνικῶν καί πολιτικῶν καταστάσεων, εἰσχώρησαν πολλές ξένες λέξεις καί τό «ἀλλοίωσαν»³³. Ἀπαντώντας μέ ἐπιστολή του στόν Ἀλ. Βασιλείου, ὁ ὁποῖος τόν κατηγόρησε μέ δριμύτητα γιά τήν ἔκδοση τῆς *Γραμματικῆς Τερψιθέας*, γράφει: «...Δείξω σοι ἄνδρας καί ἀρετῆ ὑπερέχοντας, καί παιδεία διαφέροντας, καί ἀγιότητι διαλάμποντας· πρός οὓς οὐ μόνον ἐκ τοῦ εἰπεῖν τι τοιοῦτον φραγήσεται σου τό στόμα, ἀλλά καί νοῆσαι μικρόν διαρραγήσεται ἡ ψυχή σας. Καί τοιοῦτοι εὐρεθήσονται ἐν πολλοῖς οἱ θεοφόροι πατέρες τῆς ἐκκλησίας, οἵτινες εἰς τούς ἠθικούς αὐτῶν λόγους δέν ἔπαυσαν νά ὠφελῶσι τό ποίμνιόν των καί ἐκ τῆς ἐθνικῆς ἠθικῆς χωρίς νά ἐπιμαρτυρῶσιν ἐν πολλοῖς τάς ῥήσεις μήτε Σωκράτους, μήτε τοῦ Πλάτωνος, ὅπου ὁ ρυθμός τοῦ λόγου καί ἡ χρεία τῆς ὠφελείας δέν ἀπαιτοῦσεν». Τά παραδείγματα τά ἀντλεῖ κυρίως ἀπό τούς Τρεῖς Ἱεράρχες. «Οὕτως ὁ Μέγας Βασίλειος, ἀφίνω τούς ἄλλους, καί ἐν ἄλλοις πολλοῖς λόγοις αὐτοῦ, ἀλλά καί ἐν τῷ πρός τούς νέους παραινετικῷ ἀπήντησε πάμπολλα ἐκ τῆς πηγῆς τῆς Πλατωνικῆς.

³³ Στήν ἴδια διαπίστωση καταλήγει ὁ Γ. Χατζηδάκις γράφει: «...Ὅτε βραδύτερον κατεκτήθημεν ὑπό τῶν Φράγκων καί τῶν Τούρκων, τότε οὐκ ὀλίγαι βαρβαρικαί λέξεις εἰσεχώρησαν εἰς τήν Ἑλληνικήν... Ἄν τις ἀπό τοῦ νῦν θελήσῃ ἐκ τοῦ προχείρου νά ρίψῃ βλέμμα ἐπί ταῦτα, θά ἴδῃ τάς μέν τῆς ναυτιλίας καί τῆς ὑποδηματοποιίας λέξεις Ἰταλικάς, τάς δέ τῆς ποιμενικῆς Βλαχικάς, τάς τῶν φαγητῶν καί τῶν ὕβρεων Τουρκικάς...». (Γ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΙ, *Σύντομος Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*, ἐν Ἀθήναις 1915, σ. 30).

Οὕτως ὁ θεῖος Γρηγόριος καί ἄλλα πολλά πολλαχῆ, ἀλλά καί τόν πρὸς τούς Μακκαβαίους ὀλόκληρον ἴσως ἔχει ἐκ τῶν τοῦ Ἰωσήπου τοῦ Ἰουδαίου³⁴».

Ὁ Δημ. Βερναρδάκης ἐπισημαίνει τὴν εὐχέρεια πού εἶχε ὁ Δοῦκας νὰ χειρίζεται μὲ ἀνεση τὴν ἀρχαία γλῶσσα: «...Ὅσακις ἤθελε νὰ γράψῃ, ἐλάμβανε τὸν χάρτην καὶ ἔγραφεν. Οὔτε λεξικά, οὔτε ἐκδόσεις, οὔτε κόβητοι οὔτε μόβητοι! Ἐπὶ τῶν γονάτων του ὁ χάρτης, εἰς τὴν δεξιάν του ὁ κάλαμος, καὶ ἡ ἀγαπητὴ του ὄρνις ἐπὶ τοῦ ὤμου ἢ εἰς τὸ κόλπωμα τοῦ ραβδίου του, ἰδοὺ ὅλη ἡ βιβλιοθήκη τοῦ μακαρίου ἀνδρός, ὄλαι αἰ πηγαὶ καὶ τὰ βοηθήματά του, ὅλος αὐτοῦ ὁ apparatus criticus³⁵». Ἐνῶ ἐπισημαίνει πῶς κάτω «ὁ Δοῦκας ἔγραφε καὶ ἀνεγίνωσκεν ἑλληνικά χωρὶς νὰ ἔχη κανέν ξένον βοήθημα ὡς ἀδαῆς ξένων γλωσσῶν».

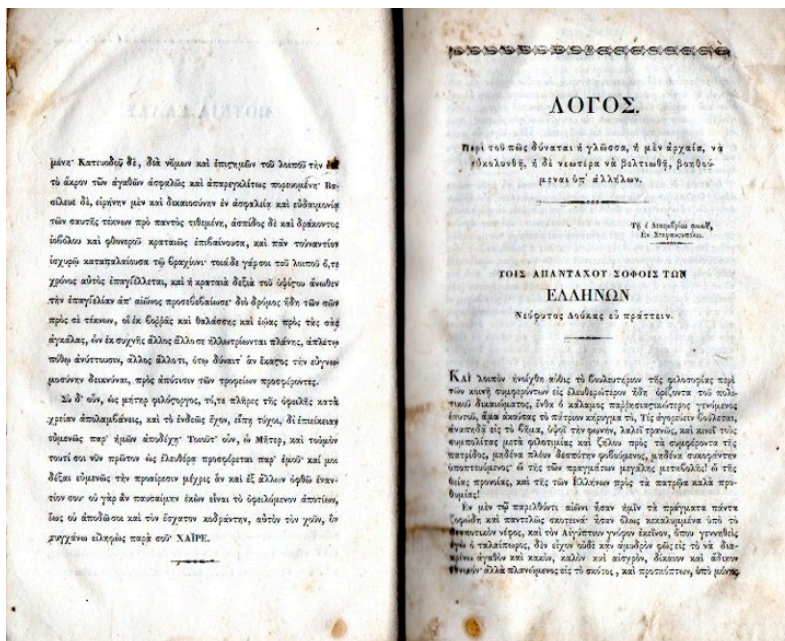
Ἄλλοῦ σχολιάζει ὁ γνωστός ἱστοριοδίφης Γ. Κορδάτος «τὴν λογία παράδοση, δηλαδή τίς φεουδαρχικὲς ἀντιλήψεις καὶ ιδέες τίς ἐκπροσωποῦσαν κυρίως ὁ Παναγ. Κοδρικᾶς, ὁ Νεόφυτος Δοῦκας καὶ ὁ Στέφανος Κομμητᾶς». Καὶ συνεχίζει: «Ὁ Νεόφυτος Δοῦκας ὅμως περισσότερο μυαλομένος εἶδε πῶς οἱ τέτοιες θεωρίες εἶταν ἀέρας φρέσκος κι' ἀναγκάσθηκε νὰ κηρύξῃ τὸ δόγμα "βαθμηδόν πρὸς τὴν ἀρχαίαν". Πίστευε πῶς ἡ πατριαρχικὴ γλῶσσα (ἐγγράφων κλ.) μποροῦσε ὄχι ἀπότομα μὰ σιγά-σιγά, νὰ φτάσῃ στό ὕψος τῆς ἀρχαίας ἀρκεῖ νὰ καλλιεργούντανε συστηματικά³⁶». Ἀκόμη καὶ ὁ G. Henderson γράφει, γιὰ τὸν Δοῦκα «θά μποροῦσε κανεὶς νὰ προσθέσῃ στοὺς ὅρους

³⁴ Ν. ΔΟΥΚΑ, «Ἀπάντησις. Πρὸς Ἀλέξανδρον Βασιλείου», σσ. 22-23.

³⁵ Δ. ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗ, Ψευδαττικισμὸς Ἑλεγχος, Τεργέστη 1884, σ. 147.

³⁶ Γ. ΚΟΡΔΑΤΟΥ, Δημοτικισμὸς καὶ Λογιωτατισμὸς. Κοινωνιολογικὴ μελέτη τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, Ἀθῆναι 1927, σσ. 78-80.

"πρωτοτυπία" και "δύναμη" ιδεών και τό στοιχείο τῆς "αὐθεντίας", γιατί αὐτός πίστευε ὅτι τὰ ἀρχαῖα συγγράμματα ἔπρεπε νά παρουσιάζονται στους Ἑλληνες ὡς παρακαταθήκη μιᾶς ἀλήθειας, πού δέν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση³⁷». Ὁ Δοῦκας, σύμφωνα μέ τόν G. Henderson, περνάει τό μήνυμα στους μαθητές ὅτι ἡ ἐκμάθηση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας ἀποτελεῖ τόν σκοπό τῆς γλωσσικῆς τους προσπάθειας.: «Ὁ Δοῦκας ἀναμφίβολα ὀραματιζόταν, ὅτι ἡ νέα φιλολογική γλῶσσα θά διαμορφωνόταν πλησιάζοντας σταθερά ὄλο και πιό πολύ πρὸς τὴν ἀρχαία μητρική μορφή της. Λέξεις και φράσεις τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς πού ἐπιζοῦσαν στή νέα Ἑλληνική ἔπρεπε νά διατηρηθοῦν - αὐτή ἦταν ἡ προτροπή του - και ὁ ἀριθμὸς τους ἔπρεπε νά ἀυξηθῇ μέ κάθε πρόσφορο μέσο. Ἄν ἡ ἀρχαία Ἑλληνική ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς προφορική και γραπτή γλῶσσα στὰ σχολεῖα, θά γινόταν πρότυπο γιὰ τὴν νέα Ἑλληνική γλῶσσα...³⁸».

Σύγγραμμα Ν. Δούκα

³⁷ G. HENDERSON, Ὁπ.π., σ. 260.

³⁸ G. HENDERSON, Ὁπ.π., σ. 264-265.

Ἡ ἐμμονή τοῦ Ν. Δούκα νά γράφει στό ἀρχαῖο ἰδίωμα ἔχει ἐπιρροές ἀπό τόν Μ. Βασίλειο. Στήν οὐσία ἐπισημαίνει τήν ἔνωση Χριστιανισμοῦ καί Ἑλληνισμοῦ³⁹. Ἔτσι ὁ Ν. Δούκας ὑπεραμύνεται τῆς προσπάθειάς του γιά τήν διδασκαλία τῶν ἀρχαίων κειμένων στά ἑλληνικά σχολεῖα. «Τῷ τῆς πατρῶας φωνῆς ἔγωγ' ἀρχῆθεν ἐαλωκῶς», γράφει, «ἐντεῦθεν τήν ἐπί τά πάλαι εὐκλεῆ τούς νεωτέρους τῶν Ἑλλήνων οἶομαι δυνήσεσθαι ποιήσασθαι ἐπανάκαμψιν, καί τοῦτο [τό γράφειν εἰς ἀρχαῖον ἰδίωμα] πρῶτον βῆμα ἐπί τήν ἀρχαίαν δόξαν ὑποτιθέμενος ἔσεσθαι, ταυτά βουλοίμην ἄν φρονεῖν καί τούς ἄλλους. Αὕτη τά τ' ἔθνη πάντα ἐσόφισε, καί τήν πίστιν μετά τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτῆρος ἐκ πολλῶν καί μεγάλων κινδύνων διέσωσε»⁴⁰.

Ὁ Ν. Δούκας ἐκπέμπει στό ἴδιο μῆκος κύματος μέ τούς ἐθνικούς ὀραματισμούς τοῦ Ρήγα Βελεστινλή καί τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ. Αὐτό συντείνει καί στό ὅτι ὁ Ρ. Βελεστινλῆς εἶχε περάσει λίγα χρόνια πρωτύτερα ἀπό τήν Βιέννη, ὅπου τήν δεδομένη χρονική στιγμή ἐργάζεται ὁ Ν. Δούκας. Τό κλίμα στήν Εὐρώπη γνωρίζει ὅτι προσφέρεται αὐτήν τήν περίοδο γιά πνευματική ἐργασία, διότι ἀνθοῦν οἱ κλασσικές σπουδές. Πολλοί ἀρχαιολόγοι, ἱστορικοί καί φυσιοδίφες γιά πολλά χρόνια περιόδευαν στήν ὑπόδουλη Ἑλλάδα, «ἔκαναν ἐπιτόπιες ἐρευνες, περιγραφές, μελέτες, κατάρτιζαν συλλογές ἔργων τέχνης, ἐπιγραφῶν καί χειρογράφων, καί μέ τά ταξιδιωτικά τους βιβλία

³⁹ *Επ 3Α159* καί *Επ 2Β195*, ὅπου γράφει: «Στοιχεῖα τοῖς Ἑλλησι πρός ἀἴδιον ὑπαρξιν θρησκεία ὀρθόδοξος καί γλῶσσα πάτριος, ἦν ἡ θρησκεία ἡμφίεσται πρωτοτύπως, δι' ὑπεροχὴν πασῶν προτιμήσασα».

⁴⁰ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Λόγοι τῶν Ἀττικῶν Ρητόρων*, τόμ. 10, σ. 19. Βλ. ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «Περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης», σσ. 299-300.

σ' ὅλες τίς εὐρωπαϊκῆς γλῶσσες γνώριζαν στό φιλοπερίεργο καί φιλόμαθο κοινό τήν παλιά καί καινούργια Ἑλλάδα⁴¹».

Ἐνα ἄλλο ἐπιχείρημα τοῦ Δούκα γιά τήν χρήση τοῦ ἀρχαίου ιδιώματος εἶναι ἡ γνωριμία τῆς ἀρχαιότητος καί οἱ ἀρετές πού αὐτή προβάλλει. «Τῶ τῆς πατρώας φωνῆς ἔγωγ' ἀρχῆθεν ἐαλωκῶς ἐντεῦθεν τήν ἐπί τά πάλαι εὐκλεῆ τούς νεωτέρους τῶν Ἑλλήνων οἶμαι δυνήσεσθαι ποιήσασθαι ἐπανάκαμψιν, καί τοῦτο {τό γράφειν εἰς ἀρχαῖον ιδίωμα} πρῶτον βῆμα ἐπί τήν ἀρχαίαν δόξαν ὑποτιθέμενος ἔσεσθαι, ταυτά βουλοίμην ἄν φρονεῖν καί τούς ἄλλους. Αὕτη τά τ' ἔθνη πάντα ἐσόφισε, καί τήν πίστιν μετά τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτῆρος ἐκ πολλῶν καί μεγάλων κινδύνων διέσωσε⁴²». Βέβαια ὑπάρχουν πολλές ἐνστάσεις σέ αὐτό πού ὑποστηρίζει ὁ Δούκας (τό γράφειν εἰς ἀρχαῖον ιδίωμα πρῶτον βῆμα ἐπί τήν ἀρχαίαν δόξαν ὑποτιθέμενος ἔσεσθαι) , ἀφοῦ ἐπιστημονικά δέν τεκμηριώνεται: δέν εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ χρήση τῆς γλώσσας ἐνός ἔνδοξου πολιτισμοῦ θά ἐπιφέρει πολιτισμική πρόοδο.

Στόχος βεβαίως τοῦ Ἡπειρώτη λογίου ἦταν νά ἐξυψώσει τό ἠθικό τῶν Ἑλλήνων γιά ἐθνική ἀποκατάσταση, οὕτως ὥστε οἱ ἴδιοι νά παλέψουν γιά τήν ἐλευθερία τους. Παρολαυτά δέν ξεχνᾶ καί τούς ὑπόλοιπους ὑποδούλους λαούς τῆς βαλκανικῆς: «Ναί, ὦ ἄνδρες Ἑλληνας, (Ἑλληνας δέ λέγω ἐνταῦθα, οὐ μόνον αὐτούς τούτους τούς γεννηθέντας ἐν τῇ Ἑλλάδι, ἀλλά καί πάντας τούς ἀγαθοὺς αὐτῶν συμμάχους, τούς τόν ἱερόν καί δίκαιον τοῦτον κίνδυνον ἀραμένους μετά τῶν Ἑλλήνων,

⁴¹ Β. ΣΚΟΥΒΑΡΑ, «Ὁ Νεόφυτος Δούκας καί οἱ ιδέες του», περ. «Ἡπειρωτική Ἐταιρεία» τεύχ. 94, Ἰούλιος 1984, σ. 259.

⁴² Ν. ΔΟΥΚΑ, *Λόγοι τῶν Ἀττικῶν Ρητόρων*, ὅπ.π., τόμ. 10, σ. 19. καί «Περί τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης», ὅπ.π., σσ. 299-300.

Βλάχους, Μολδαύους, Σέρβους, Αλβανούς, και όσους άλλους ή θρησκεία, και γλώσσα, και προαίρεσις ήνωσε μετ' εκείνων προς έλευθερίαν)». Σάν άλλος Ρήγας τους καλεϊ σέ συστράτευση «Ναί, ὦ ἄνδρες σύμμαχοι! ἀνερρίψαμεν ἅπαξ τόν κῦβον τῆς τύχης ὑμῶν, πρέπει νά δείξωμεν και τά βουλευματα τοῖς φρονήμασιν ὅμοια, και τά τῶν βουλευμάτων ἀκόλουθα, και τά μέν σώματα ἡμῶν ἔχοντες ὡς ἀλλότρια, τάς δέ ψυχάς ήνωμένας εἰς μίαν, μίαν και σωτηρίαν, και εὐτυχίαν νά στοχαζώμεθα, ή νικήσαντες νά ἀναλάβωμεν τήν έλευθερίαν, ή τὸνναντίον νά ἀποθάνωμεν μετά δόξης μαχόμενοι· εἰδότες ὅτι δέν ἐγεννήθημεν μόνον διά τούς γονεῖς ἡμῶν ἕκαστος, ὥστε νά προσμένωμεν τόν αὐτόματον θάνατον, ἀλλά και διά τήν πατρίδα, τήν κοινήν και γλυκεῖαν μητέρα, εἰς τήν ὁποίαν, ὡς πάσχουσαν ἤδη ὀφείλομεν θάνατον τόν ἐκ προαιρέσεως, τόν ἐνδοξότατον, τόν ήρωϊκώτατον⁴³». Στό κείμενο αὐτό φαίνεται ὅτι ὁ Δουκας ἀναγνωρίζει μέν τούς λαούς αὐτούς ὡς διαφορετικά ἔθνη, ἀλλά ἀπό τήν ἄλλη δέν τόν διακρίνει καμία σωβινιστική ή ρατσιστική διαθέση ἀπέναντί τους, ἀλλά το ἐννοεῖ στά πλαίσια ἐνός οἰκουμενικοῦ ὁράματος πού πηγάζει ἀπό τήν Ἀνατολική Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία και τόν Ρήγα Βελεστινλή.

Στό δοκίμιό τοῦ ἔργου του «Περί Γλώσσης Ἑλληνικῆς ή Λόγος. Περί τοῦ πῶς δύναται ή γλώσσα, ή μέν ἀρχαία, νά εὐκολυνθῆ, ή δέ νεωτέρα νά βελτιωθῆ, βοηθούμεναι ὑπ' ἀλλήλων», μέ τό ὁποῖο προλογίζει τό ἔργο του «Τετρακτύς», γράφει: «Ἐντεῦθεν ἄρα συνάγεται, ὅτι πρέπει νά μανθάνωμεν ἐντελέστερα τῶν προγόνων τήν γλώσσαν, ἐάν θέλωμεν νά μείνωμεν Ἑλληνες· εἰ δέ μή, ἀπολώλαμεν ἐν ᾧ διεσώθημεν· καθότι ή διπλωματική ἡμῶν γλώσσα, ἐξ ἀλλοτρίων ἀεί ὑψουμένη πτερύγων,

⁴³ Ν. ΔΟΥΚΑ, «Θούριος», ὅπ.π., σ. 297.

νοθεύεται καθ' ἑκάστην διὰ τὴν τῶν μεταφραστῶν ἀπειρίαν· καὶ τοὶ χειροκροτοῦνται οὗτοι, ὡς ἱεροφάνται, ὑπὸ πολλῶν ἀνοήτων. οἵτινες μήτε εἰς αὐτὰ τοῦ ναοῦ τὰ προτεμενίσματα εἶναι ἱκανοὶ νὰ προσεγγίσωσι, πολλῶ μᾶλλον νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὰ μυστήρια, ὥστε νὰ κρίνωσιν αὐτοὶ καὶ τοὺς ἀληθεῖς ἱεροφάντας⁴⁴». Ὁ Δοῦκας -καὶ πάλι ἐδῶ φαίνεται ἡ ἐπιρροή του ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Μ. Βασιλείου «ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων»- δέν δέχεται ἄκριτα ὅλα ὅσα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Δέχεται ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πολιτισμὸ μόνον ὅ,τι εἶναι ὠφέλιμο. Γράφει πάλι ὁ G. Henderson: «Τὸ ἔργο του ὡς ἐκδότου καὶ σχολιαστοῦ τῶν κλασικῶν κειμένων ἦταν ὡς ἓνα βαθμὸ ὅμοιο μὲ ἐκεῖνο τοῦ Κοραῆ, ἄρχιζε ἀρκετὰ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας καὶ συνεχιζόταν ἀρκετὰ ὕστερα ἀπ' αὐτήν. Ὁ σεβασμὸς του γιὰ τὴν ἀρχαία σοφία ἦταν ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις θεμελιακός, κύρια ὁμως πλευρὰ τοῦ σεβασμοῦ αὐτοῦ ἦταν ὅτι θεωροῦσε τὴν γλωσσικὴ μορφή ὡς τὴν πεμπτουσία τῆς ἀρχαίας σοφίας...⁴⁵». Τὸ βασικὸ ἐπιχείρημα του εἶναι: «Ἄν καὶ φράσεις μιμώμεθα, τὰ καλὰ τῶν λόγων μιμούμεθα, καὶ τῶν προγόνων ἡμῶν μίμησιν ἔχομεν· καὶ διὰ τοῦτο συγκίνει μᾶλλον πρὸς τοῦτο καὶ συνεπαίνει πρὸς τὴν μίμησιν τῶν καλῶν· ὁ δὲ ταῦτα μιμεῖσθαι δυνάμενος, οὐκ εἰς μακρὰν καὶ πρὸς τὰ ἄλλα χωρήσει, τῆς φιλοτιμίας ἐπαινουμένης⁴⁶». Ἐνῶ σέ ἄλλη χρονικὴ περίοδο ἐπισημαίνει ἓνα ἄλλο ἐπιχείρημα: «Ἐάν συγκαταβῶμεν κατὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦ λόγου πρὸς τὰς δυνάμεις τοῦ χύδην λαοῦ, ἀνάγκη ἔσται μήτε τῶν ἰδεῶν τῶν ὀλίγων ἐκείνων νὰ ἐξέλθωμεν περαιτέρω⁴⁷».

⁴⁴ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Τετρακτύς*, ὅπ.π., σ. μγ'.

⁴⁵ G. HENDERSON, Ὅπ.π., σ. 260.

⁴⁶ ΑΝΩΝΥΜΟΥ, *Ἑρμού τοῦ Λογίου Ἀποβλήματα*, Βιέννη 1813, σ. 34.

⁴⁷ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Ἡ κατ' ἐπιτομήν Γραμματικὴ Τερψιθέα*, Ἐκδοσις τρίτη ἐπιδιορθωμένη, ἐν Βιέννῃ τῆς Αουστρίας 1812, σ. 7.

Πολλοί λόγιοι τῆς ἐποχῆς του θεωροῦσαν τίς ἀπόψεις τοῦ Δούκα ὑπερβολικά συντηρητικές. Ὁ Henderson δίνει πάλι τήν ἀπάντησι: «Θά ἦταν ὁμως παραπλανητικό νά παρουσιάσωμε τόν Δούκα ὡς ἕναν ἀπλό συντηρητικό στοχαστή ἢ ἕναν ἀπλό λάτρη τῶν παραδόσεων. Κατά πόσον ἕνας τέτοιος χαρακτηρισμός εὐσταθεῖ, ἐξαρτᾶται ἀπόλυτα ἀπό τί ἐννοοῦμε μέ τόν ὄρο "παράδοσις". Τείνει κανεῖς νά κρίνη τά ἐπιχειρήματα τοῦ Δούκα γιά τήν ἐπιστροφή στήν ἀρχαία γλῶσσα μέ βάση τήν ἐπιτυχία τους, ξεκινώντας δηλαδή ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ γλωσσικές ἐξελίξεις στήν Ελλάδα τόν 19^ο αἰ. ἐδικαίωσαν σέ μεγάλο βαθμό τόν Δούκα καί ὅτι ὅλοι οἱ ἐπίγονοι τοῦ ρωμαντικοῦ κλασικισμοῦ του ἦταν πραγματικά συντηρητικοί στήν ἐκπαιδευτική ἰδεολογία τους». Καί συνεχίζει ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος καί στοχαστής: «Ἀλλά ὁ Δούκας, μέ τό δικό του τρόπο, εἶναι ἄλλο τόσο ἐκλαϊκευτής τοῦ "ὀρθοῦ λόγου" (ὁ ὀρθός λόγος εἶναι μιά φράση πού ἀρέσκεται πολύ νά χρησιμοποιεῖ) ὅσο καί ἐκεῖνοι, πού ἢ γλῶσσα τους δημιουργεῖ λιγώτερες προκαταλήψεις ἐναντίον τους. Ἄν λάβη κανεῖς ὑπ' ὄψη του ὅτι ὁ Δούκας εἶχε στραμμένη τήν προσοχή του σέ μιά "κλασσική" παράδοσι ὀρθολογισμοῦ -καί, παρενθετικά, ὅτι δέν ἦταν κατά κανένα τρόπο ἀπλός συνεχιστής τοῦ ἐλληνικοῦ ἀριστοτελισμοῦ τοῦ 17ου αἰ., ἀλλά ἕνας λόγιος μέ πολύ εὐρύτερα "κλασσικά" ἐνδιαφέροντα-, τότε μπορεῖ νά παραδεχθῆ ὅτι ὁ Δούκας ἦταν ἀρκετά "πρωτότυπος", ὥστε ὅποιαδήποτε ἔνταξή του σέ μιά σχολή νά μήν ἰκανοποιῆ⁴⁸».

⁴⁸ G. HENDERSON, Ὁπ.π., σσ. 267-268.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Γλωσσικές ιδέες και άντιπαλότητες τῶν λογίων

3. 1. «Γλωσσικές» τάσεις

Ἡ πρώτη «γλωσσική» τάση θεωροῦσε ὅτι τό Γένος μπορούσε νά ἀνορθωθεῖ καί νά καλλιεργηθεῖ πνευματικά μέ τήν λαϊκή, δημοτική γλώσσα. Ἐνας ἰκανός ἀριθμός λογίων ὑποστήριξε τήν μεταρρύθμιση αὐτή βάσει κάποιας προφορικής ποικιλίας, ἢ ὅποια ὀνομαζόταν φυσική ἢ γιά κάποιους ρωμαίικη. Οἱ ἀντίπαλοί τους τούς ἀποκαλοῦσαν περιπαικτικά «Χυδαῖστές», λόγω τῶν γραμματικῶν τους «ἀκροτήτων». Κύριοι εκπρόσωποι αὐτῆς τῆς τάσης ἦταν ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, ὁ Ἰ. Βηλαρᾶς, ὁ Δ. Καταρτζής, ὁ Γ. Κωσταντᾶς, ὁ Δ. Φιλιππίδης, ὁ Χ. Ψαλίδας, ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς, ὁ Α. Χριστόπουλος κ.ἄλ.

Ἡ λόγια τάση τῶν «Ἀρχαῖστῶν» ἢ «Μακαρονιστῶν», ὅπως ἀποκαλέσθηκε ἀπό τούς γλωσσικούς ἀντιπάλους της, πίστευε πῶς μέ τήν ἀναβίωσή της ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας θά ἀναβίωνε ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικός πολιτισμός μέσω τῆς φιλολογίας, γεγονός πού δέν θά

μποροῦσε νά ἐπιτευχθεῖ μέ τήν χρήση τῆς «παρηκμασμένης καί βάρβαρης ρωμαίικης». Ἔτσι διαμορφώθηκε ἕνας πυρήνας ἀρχαϊστῶν λογίων ὑποστηρικτῶν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. Παρόλαυτα σέ αὐτήν τήν τάση εἰσχώρησαν καί λόγιοι, οἱ ὁποῖοι ἐξέφραζαν νεωτεριστικές ιδέες, ὅπως ἦταν ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεύς καί ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος. Θεωροῦσαν ὅτι ἐπειδή ἡ ἀρχαία ἑλληνική δέν ἦταν μία νεκρή γλῶσσα ὅπως ἄλλες ἀρχαῖες γλῶσσες, τό ἐγχείρημα τους θά καθίστατο πραγματοποιήσιμο. Κύριοι ἐκπρόσωποι αὐτῆς τῆς τάσης ἦταν οἱ Θεσσαλοί Στ. Κομμητᾶς καί Ἰγνάτιος Σκαλιώρας, ὁ Θρακιώτης ἰατροφιλόσοφος Λ. Γεωργιάδης, ὁ λόγιος φιλόσοφος Ευγένιος Βούλγαρης, ὁ Στ. Κοδρικᾶς κ.ἄλ. Στήν συγκεκριμένη μερίδα λογίων ἐντάσσουμε καί τόν Νεόφυτο Δούκα.

Ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές τάσεις θά κινηθεῖ ὁ Κοραῆς καί οἱ σύν αὐτῶ. Σύμφωνα μέ τόν Β. Σκουβαρά, ὑποστήριζε «τήν κάθαρση τῆς νεοελληνικῆς κοινῆς ἀπό ξενόφερτα στοιχεῖα καί τό βαθμιαῖο ἀνέβασμά της στή νοικοκυρεμένη τυπική καί συνταχτική μορφή ἑνός λόγου πού δέ θᾶχη οὔτε τήν ἀκαταληψία τῆς ἀρχαίας, οὔτε τήν βαρβαρότητα καί τόν ἐκφυλισμό τῆς λαϊκῆς⁴⁹». οἱ λόγιοι αὐτοί πρότειναν τόν «καθαρισμό» τῆς δημοτικῆς γλῶσσας μέσα ἀπό τόν «ἀποσκορακισμό» τῶν «βαρβαρόμορφων» στοιχείων της καί τόν ἐμπλουτισμό της ἀπό τήν ἀρχαία. Τίς ιδέες τῆς παρατάξεως τῶν «Τρακαριστῶν», ὅπως ἀποκαλέσθηκε, ἀπό τούς γλωσσικούς τους ἀντιπάλους, τίς διέδωσαν

⁴⁹ Β. ΣΚΟΥΒΑΡΑ, Ὅπ.π., σ. 260. Ὁ Ἀδ. Κοραῆς στήν πραγματεία του «Στοχασμοί Αὐτοσχέδιοι. Περί τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καί γλώσσης· μετά τούς ὁποίους, καί περί τῶν ἐκδιδομένων τριῶν συγγραφέων, Κλαυδίου Αἰλιανοῦ, Ἡρακλείδου τοῦ Ποντικοῦ, Νικολάου τοῦ Δαμασκηνοῦ» στό Πρόδρομος ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης, τό ὅποιο ἐξέδωσε στό Παρίσι τό 1805, ἀναφέρεται διεξοδικά στό θέμα τῆς γλῶσσας καί τῶν διαφόρων ἐκδόσεων Γραμματικῆς, τίς ὁποῖες καί κρίνει. (Βλ. σσ. ιγ'-ϑ').

μέ μαχητικότητα και αυστηρή κριτική προς τούς γλωσσικούς τους αντιπάλους κυρίως ό Ήπειρώτης Αλέξανδρος Βασιλείου, ό Κωνσταντίνος Οικονόμος ό έξ Οικονόμων, οί Θεσσαλοί Κωνσταντίνος Κούμας και Άνθιμος Γαζής, ό Θεόκλητος Φαρμακίδης, καθώς και ό Χίος λόγιος Νεόφυτος Βάμβας.

Η πίστη του Δούκα στον αρχαϊσμό τής ελληνικής γλώσσας γίνεται όχι μέ φανατισμό, αλλά μέ καλή διάθεση. Προσπαθει να βρει λύσεις, οί όποίες νά γίνουν αποδεκτές από όλους. Για αυτόν τόν λόγο ό γλωσσικός άγώνας του για τήν εποχή πού τόν έκανε τόν καθιστούσε ρηξικέλευθο. Στόχος του δέν ήταν νά κερδίσει τούς γλωσσικούς του αντιπάλους, αλλά ή πεποίθηση του ότι μέσω τής αρχαϊζουσας θά έρχόταν μέ τόν καιρό ή βελτίωση τής παιδείας του Γένους. Έγραφε τό 1812: «Άλλη έστιν, ω άνδρες Έλληνες, των πεπαιδευμένων ή γλώσσα και έτέρα ή των χυδαίων· εκείνη μέν αναλογει μέ τά εκλεκτά των τεχνων τεχνουργήματα, τά όποια κεινται εις των πλουσιων τούς οίκους· αυτη δε μέ τά σκευάρια των πενήτων, προκειμενα εις τάς καλύβας αυτων εις διακονίαν των καθ' ήμέραν· όθεν εκείνα μέν ως τιμιώτατα συντηρουνται επί πολύ, και εις γενεάς γενεων κληρονομουμενα διασωζονται· ταυτα δε ως ευτελη και ευκαταφρόνητα καθ' ήμέραν συντριβονται». Και καταλήγει: «Όσον λοιπόν αποξέεις τούς λόγους σου προς κάλλος Έλληνικόν, τοσοϋτον διαρκέσουσιν εις τήν διαδοχήν των αιώνων⁵⁰».

⁵⁰ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Η κατ' έπιτομήν Γραμματική Τερψιθέα*, Έκδοσις τρίτη επιδιορθωμένη, εν Βιέννη τής Αουστρίας 1812, σ. 19.

Ο Κ. Σταΐκος αναφερόμενος στην έκδοση της Γραμματικῆς του, αναφέρει καί αυτά: «*Η τάση του προς τόν ἀρχαϊσμό δέν φανερώνει πνεῦμα συντηρητικό, ἀλλά εἶναι ἔκφραση τοῦ κλασικιστικοῦ πνεύματος πού χαρακτηρίζει τά χρόνια τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης*⁵¹». Ο Δουκάς ἔλεγε ὅτι «*ὁ νέος ἑλληνισμός, ἔχοντας ἀτίμητη πατρογονική κληρονομιά τήν ἀττική γλῶσσα, θᾶπρεπε νά τήν ἐγκολπωθῆ, ὡς μοναδικό του γλωσσικό ὄργανο, μ' αὐτή νά διαφωτισθῆ, ἀποκαθιστώντας τήν ἀρχαία αἴγλη κι ἀποδείχνοντας ὅτι οἱ σημερινοί ρωμοί εἶναι ἀψεμμάτιστοι κι ἀληθινοί ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*⁵²», αναφέρει ὁ Β. Σκουβαράς. Γιά τόν λόγο αὐτό γράφει ὁ Δουκάς: «*Γλῶσσα ἢ πατρώα, ἢ θεία γλῶσσα, ἢ γλωσσῶν ἀπασῶν μήτηρ καί παιδαγωγός τῶν ἐθνῶν. Τοῦτ' οὖν πρῶτον πάντων ὑποτεθείσθω τῇ νέᾳ τῶν Ἑλλήνων οἰκοδομῇ, εἰθ' οὕτως ἐποικοδομητέον, ὅτι περ' ὄφελος, ἴν' ἡ τό οἰκοδόμημα ἐχυρόν καί ἀκράδαντον πρὸς τὰς τῶν ἐπιπνευσομένων Βορεάδων προσβολάς καί Τυφῶνας*». Καί κλείνει τήν ἐπιστολή του «*...Τί ποτ' ἂν εἶη τοῖς Ἑλλησιν ἐνδοξότερον ἢ τήν τῶν προγόνων γλῶσσαν ἀκεραίαν ἀναλαβεῖν;*⁵³».

Πολλοί ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ γλωσσική διαμάχη περιορίσθηκε μεταξύ Κοραῆ καί Δούκα, μέσα σέ λεκτικά καί ἐπιχειρηματολογικά πλαίσια. Ὅμως κάποια δεδομένη στιγμή ἡ κατάσταση ἐκτραχύνθηκε, διότι ὀξύνθηκαν τόσο πολύ τά πνεύματα πού ἔγινε ἀπόπειρα δολοφονίας εἰς βάρος του. «*Οἱ ἀπόψεις του γιά τήν γλῶσσα, ἐξαιτίας τῶν ὁποίων φανατικός δημοτικιστής ἀποπειράθηκε τό 1817 νά τόν δολοφονήσῃ, ἀπορρέουν βασικά ἀπό τήν πεποίθησή του ὅτι μέ τήν μίμηση στήν*

⁵¹ Κ. ΣΤΑΪΚΟΥ, *Ἑλληνικές ἐκδόσεις στά χρόνια τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Κατάλογος ἔκθεσης γιά τό Διεθνές Συμπόσιο: Ἀπό τόν Διαφωτισμό στίς Ἐπαναστάσεις: Ὁ Ρήγας καί ὁ κόσμος του*, Ἀθήνα 1998, σ. 162.

⁵² Β. ΣΚΟΥΒΑΡΑ, *Ὅπ.π.*, σ. 260.

⁵³ Ν. ΔΟΥΚΑ, «*Περί τῆς Ἑλληνικῆς Γλῶσσης*», στό *Αἰσχίνου τοῦ Σωκρατικοῦ*, ὅπ.π., σ. 300.

ἔκφραση διευκολύνεται ἢ προσέγγιση καί ἢ κατανόηση τῶν ὄσων ἢ ἑλληνική ἀρχαιότητα ἔχει νά προσφέρει. Γι' αὐτό ἄλλωστε ἀνάλωσε τήν ζωή του τόσο στήν διδασκαλία φιλολογικῶν κατὰ κανόνα μαθημάτων στήν Βιέννη... στό Βουκουρέστι... στήν Αἴγινα... καί στήν Ἀθήνα ὅσο καί στήν ἔκδοση τῶν ἔργων πολλῶν ἀρχαίων συγγραφέων...⁵⁴», ἐκτιμᾷ ὁ G. Henderson. Γιὰ τήν ικανότητά του νά χειρίζεται ἄριστα τήν ἀρχαία γράφει ὁ Ἰ. Παναγιωτόπουλος «ὁ Δούκας ὑπῆρξεν ἐξ ὅλων τῶν ἀρχαῖστων ὁ δεινότετος εἰς τούς γλωσσικούς ἀγῶνας, ἀνεγίνωσκε δέ καί ἔγραφε τά ἀρχαῖα ἑλληνικά μετὰ μεγίστης εὐχερείας⁵⁵».

Στό ἀρχικό στάδιο τῶν διαφωνιῶν γιά τήν χρήση τῆς γλώσσας ὁ Κοραῆς παρουσιάζεται ἀμέτοχος. Ὁ Ἀλέξανδρος Βασιλείου, ὁ ὁποῖος φέρεται νά εἶναι μαθητής τοῦ Κοραῆ ἀναλαμβάνει νά γράψει ἐναντίον τοῦ ἀρχαῖστικοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος. Ὁ Δούκας ἀπαντᾷ μέ ἐπιστολές⁵⁶. Χαρακτηριστική ὅμως εἶναι καί ἡ ἀνώνυμη ἐπιστολή, προκειμένου νά κατηγορηθεῖ τό ἔργο τοῦ Ν. Δούκα καί οἱ ἀπόψεις του πάνω στήν χρήση τῆς ἀρχαῖζουσας γλώσσας. Πρόκειται γιά μία δεκαεξασέλιδη ἐπιστολή, ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε στό περιοδικό «Ἐρμῆς ὁ Λόγιος» μέ τίτλο «Ἀπάντησις Γερμανοῦ τινος εἰς τήν ὑπό τοῦ Δούκα πρός τούς Σοφούς τῆς Εὐρώπης Ἐπιστολήν. Τῷ Σοφωτάτῳ Δούκα, εὖ

⁵⁴ Ν. ΨΗΜΜΕΝΟΥ, Ὁπ.π., τόμ. Β', σ. 37.

⁵⁵ Ἰ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Στοιχεῖα Ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, Δευτέρα ἔκδοσις βελτιωμένη, ἐν Ἀθήναις 1938, σ. 49.

⁵⁶ Ἐνδεικτικά: α) Λόγος περί Γλώσσης Ἑλληνικῆς (στό Τετρακτύς), β) Περί τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης (στό Αἰσχίνου τοῦ Σωκρατικοῦ), γ) Περί τῆς Λαλουμένης Γλώσσης (στό Αἰσχίνου τοῦ Σωκρατικοῦ), δ) Ὁ Πρόλογος (στήν Γραμματική Τερψιθέα, ἐκδόσεις 1808 καί 1812), ε) Οἱ δύο ἀπαντήσεις πρός τόν Ἀλ. Βασιλείου καί στ) Ὁ Πρόλογος (στό Ἡρωδιανῶ).

φρονεῖν!⁵⁷» τόν Φεβρουάριο τοῦ 1815, ἀπό κάποιον *G. Narrenhasser* (=ὁ μισῶν τούς μωρούς). Ὁ Δούκας θεώρησε ὅτι πίσω ἀπό τό δημοσίευμα βρισκόταν ὁ Κοραῆς. Ἐντούτοις ἡ Αἰκ. Κουμαριανοῦ ἐπισημαίνει μέ βεβαιότητα ὅτι συγγραφέας τοῦ δημοσιεύματος αὐτοῦ εἶναι ἢ ὁ Κ. Κοκκινάκης ἢ ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης, οἱ ὅποιοι βεβαίως ἀνῆκαν στήν ἴδια γλωσσική παράταξη μέ τόν Ἀδ. Κοραῆ⁵⁸. Ὁ Δούκας δέν ἄφησε ἀναπάντητη αὐτήν τήν ἐπιστολή, καί τόν ἴδιο χρόνο ἔγραψε μέ σκωπτικό ὕφος: *Ἀπάντησις εἰς τόν ἐπαγγελλόμενον Μισοπόνηρον*, τό ὁποῖο προσέθεσε στήν δεύτερη ἐκτύπωση τῆς ἐπιστολῆς του «*Πρός τόν Παναγιώτατον Πατριάρχην κύριον Κύριλλον περί ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας*⁵⁹».

Πάντως εἶναι ξεκάθαρη ἡ θετική γνώμη πού εἶχε ὁ Δούκας γιά τόν Κοραῆ, ὅσον ἀφορᾷ στίς ὑπηρεσίες πού προσέφερε ὁ δεύτερος στήν Παιδεία τοῦ λαοῦ. Στήν διατριβή του «*Περί τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*» γράφει: «*Ταῦτα μέν, ὧ ἄνδρες σοφοί, εἶναι τά φρονήματά μου περί ἀμφοτέρων τῶν διαλέκτων, ἀποβλέποντα τῆς μέν τήν βελτίωσιν καί ἀναδρομήν· τῆς δέ, τήν εὐκολίαν καί ἔκτασιν εἰς πολλούς· οἶον, περί τῆς ὀμιλουμένης*» Καί συνεχίζει παρακάτω «*Νά γράφωμεν κατά τήν τυχοῦσαν ὕλην, προβαίνοντες ἐπί τό κομψότερον κατά τήν δύναμιν τῶν*

⁵⁷ Εἶναι ἡ ψευδώνυμη ἐπίκριση τῆς πραγματείας τοῦ Δούκα «*Περί τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης*», τήν ὁποία δημοσίευσε τό 1814. Τό κείμενο τῆς ἐπικρίσεως ἀναδημοσιεύθηκε στό περ. «*Ερμῆς ὁ Λόγιος*» τό 1815 καί στίς σσ. 3-16 μέ τήν ὑπογραφή: *G. Narrenhasser*(1) Διδάσκαλος τῆς Ἑλληνικῆς Φιλολογίας ἐν τῇ κώμῃ καλουμένη *Vernunftstadt*(2). Ἐτυπώθη ἐν τῇ αὐτῇ κώμῃ. Τῇ α' Φεβρουαρίου αἰε'. Στίς ὑποσημειώσεις ἀναγράφεται: (1) Μισόμωρος. ὃ ἐστίν, ὁ μισῶν τούς μωρούς. (2) Λογικούπολις. εἰς τήν πόλιν δηλαδή ἔνθα κατοικοῦσιν Ἐχέφρονες καί λογικοὶ ἄνθρωποι.

⁵⁸ ΑΙΚ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, «Ὁ Μισοπόνηρος» στό Ἔρανος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆν, Ἀθήνα 1955, σ. 207.

⁵⁹ Πρβλ. Φ. ΗΛΙΟΥ, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία, ὄπ.π.*, σσ. 439, 441, ὑποσημ. α', Γ. ΛΑΪΟΥ, Ὁ Ἑλληνικός Τύπος τῆς Βιέννης, ὄπ.π., σσ. 101-102, ὑποσημ. 1 καί ΣΤ. ΜΠΕΤΤΗ, «*Συμβολή στήν μελέτη τοῦ Ἑπειρωτικοῦ Διαφωτισμοῦ*», ὄπ.π., σσ. 145-146.

διδασκομένων». Ο Ν. Δουκάς χωρίς καμία δόση ειρωνείας αποκαλεῖ τὸν Κοραή σοφό: «Λέγουσί τινες, ὅτι διαφέρομαι πρὸς τὸν σοφὸν Κοραῆν, καθὸ ἐκεῖνος μὲν θέλει νὰ γράφωμεν εἰς τὴν νεωτέραν, ἐγὼ δὲ εἰς τὴν ἀρχαίαν· ψεύδονται· καθότι ἐγὼ μόνον περὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦτο γνωμοδοτῶ· καὶ ἔγραψα καὶ γράφω εἰς τὴν νεωτέραν περισσότερα ἀπὸ ὅλους, καθὼς καὶ ἐκεῖνος δὲν ἐμπόδισε τὴν Ἑλληνικὴν ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν ⁶⁰ ». Ἐδῶ ὁ Ἡπειρώτης λόγιος διατρανώνει ὅτι δὲν χρησιμοποιεῖ μόνο τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀλλὰ καὶ τὴν δημοτικὴν, αἶροντας ὅλες τὶς κατηγορίες τῶν ἐπικριτῶν του.

⁶⁰ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Τετρακτύς*, ὅπ.π., σ. κγ'.

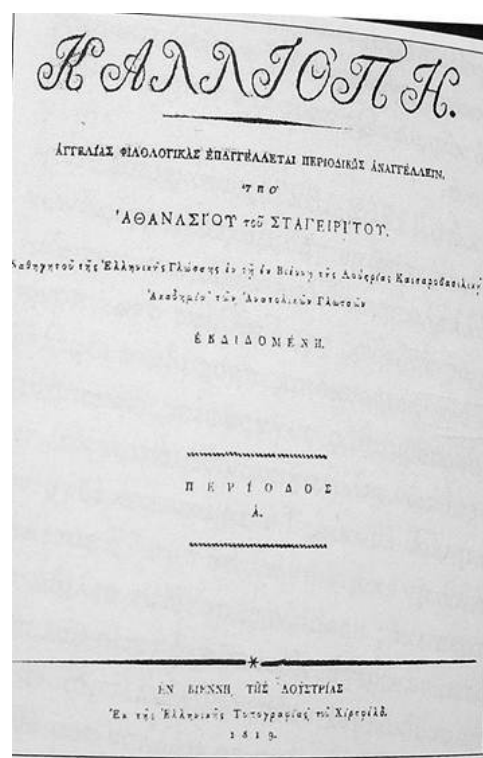
3. 2. Ἡ στάση του στό γλωσσικό ζήτημα

Ἡ διαμάχη γενικεύτηκε ἔντονα, ἀφοῦ καί οἱ τρεῖς γλωσσικές παρατάξεις κατέφυγαν σέ ὑπερβολές. Πάντως πρωταρχικό ρόλο στόν μεταξύ τους ἀγώνα ἔπαιξε ἡ ἔκδοση ἐφημερίδων καί περιοδικῶν. Τά σπουδαιότερα ἔντυπα τῶν γλωσσικῶν παρατάξεων ἦταν τά περιοδικά «*Ερμῆς ὁ Λόγιος*» καί «*Καλλιόπη*».

Ὁ Δοῦκας, παραθέτει συνεχῶς ἐπιχειρήματα, θέλοντας νά πείσει γιά τήν ὀρθότητα τῶν ἀπόψεων του. Ἄν καί ἐνστερνίζεται τίς γλωσσικές θέσεις τοῦ Π. Κοδρικᾶ, δέν χρησιμοποιεῖ καυστική γλώσσα πρός τόν Κοραῆ καί τούς ὀπαδούς του, ὅπως ἔκανε ὁ ἴδιος ὁ Π. Κοδρικᾶς. Δέχεται συνεχῶς ἐπικρίσεις καί κατηγορίες. Δέν ἀπαντᾷ μέ τόν ἴδιο τρόπο, σκεπτόμενος τήν ἐνότητα ὅλων γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ στόχου του.

Ερμῆς ὁ Λόγιος

Καλλιόπη

Ὁ Μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας Ἰγνάτιος, ὁ ὁποῖος ἦταν ὁ ὑπεύθυνος τοῦ ἑλληνικοῦ Λυκείου στό Βουκουρέστι, ἔγραψε σέ ἄρθρο, ὑπονοώντας τόν Δούκα ὅτι ἡ ἑλληνική γλῶσσα «ἐκώλυσε μέχρι τοῦδε τοῦ γένους τήν πρόοδον» καί ὅτι «αὐτή μᾶς ἐσκλάβωσεν». Ὁ Ν. Δούκας ἀπάντησε ἀσκώντας δριμεία κριτική στόν Ἰγνάτιο ⁶¹ γιά τούς λανθασμένους χειρισμούς του, στό γλωσσικό ζήτημα, στό Λύκειο τοῦ Βουκουρεστίου. Συντάσσει ἐπιστολή, ἡ ὁποία προλογίζει τήν ἔκδοση τοῦ Ζ' τόμου τοῦ ἔργου του «*Λόγοι τῶν Ἀττικῶν Ρητόρων*». Σέ αὐτήν ἀναφέρεται στήν ἀξία τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας. Τοῦ ὑποδεικνύει, μέ καλό τρόπο καί σεβασμό πρὸς τό πρόσωπό του, τρόπους διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς γλῶσσας. Γράφει: «*Ναί διωγμός φανερός καί ἀχάριστος εἶναι, ὅταν {ἡ Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου} ἀποβάλλῃ τήν γλῶσσαν αὐτῆς, ἢ τήν περιορίζῃ ὡς μίαν διάλεκτον μονήρη καί πάρεργον, τήν ὁποίαν Ἡγεμόνες φιλόφρονες καί διδάσκαλοι φιλογενεῖς καί φιλότιμοι μετὰ πολλῶν πόνων καί ιδρώτων ἐκοινοποίησαν, καί κοινῶς εἰς τό γένος τοῦτο μετέδωκαν, καί εἰς τάς ἐκκλησίας ὡς ἐπί τό πλεῖστον εἰσήγαγον, καί ἐν ἧ ἐπαιδεύετο ἡ εὐγένεια... Καί λέγω σοι ταῦτα, Πάτερ, ἐκ πολλῆς μετὰ πείρας παρατηρήσεως· ὅτι δυσκόλως διακριθήσεται δυσδιακριτώτατον πράγμα, οὐδέ ἔσται ἡ γλῶσσα στάσιμος διά τήν πολλήν πρὸς τήν ἀρχαίαν ὁμοιότητα καί συγγένειαν, οὐδέ ἔξει ὄρον τινα βάσιμον καί ἀμετακίνητον μήτε ἐν τοῖς ὀνόμασι μήτε ἐν τῇ συντάξει· διά τήν ἐξ ἐκείνης ἐκάστοτε χρεῖαν· ἀλλά κατ' ὀλίγον χωροῦσα, ἐφίεται ἀεὶ τῆς φυσικῆς τελειότητος*». Τί δέ προτείνει ὁ ἴδιος; «*Ἡ ἐμή γνώμη τείνει νά γράφωμεν μέν περιεργότερον εἰς αὐτήν, μετακινούντες ἀεὶ πρὸς τό βέλτιον, νά μὴ εἰσάξωμεν ὁμως αὐτήν καί εἰς τά σχολεῖα, εἰμή τις ἐν*

⁶¹ Μ. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ, *Ἰγνάτιος Μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας (1766-1828). I. Βιογραφία*, ἐν Αθήναις 1959, σσ. 109-116.

ὀλίγω διά τούς πρωτοπείρους· ἄλλως δέ ἀδύνατόν ἐστι τό τοιοῦτον μετά τῆς ὠφελείας καί διά τό ἄστατον ταύτης καί διά τήν ἔλλειψιν τῶν βιβλίων· τά ὅποια νά μεταφρασθῶσιν ὅλα, ὅσα φαίνονται ἀναγκαῖα, ἔχουσι χρεῖαν πρός τοῖς ἄλλοις καί χρόνον πολλοῦ, καί τύχης λαμπρᾶς, καί ἀνδρῶν σοφωτέρων»⁶².

Ἰγνάτιος Μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας

Ὁ Δουκάς εἶναι ὁ πολυγραφώτερος τῆς λόγιας παράταξης πάνω στό γλωσσικό ζήτημα. Εἶναι ὁ μοναδικός πού γράφει καί δημοσιεύει τόσες πολλές μελέτες. Ἴσως γιά αὐτόν τόν λόγο ἔχει κατηγορηθεῖ περισσότερο ἀπό ὅλους. Εἶναι ἀρκετά παρεξηγημένος ἀκόμη καί ἀπό νεώτερους ἐρευνητές. Ὅλα ὅμως τά κάνει ἐπειδή τό μόνο πού σκέφτεται εἶναι ἡ ἀναγέννηση τῆς παιδείας, καί αὐτή πιστεύει ὅτι μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ ταχύτερα μέ τήν ἐκμάθηση τῆς ἀρχαίας. Ὁ Β. Σκουβαράς ἀναφέρεται στίς κατηγορίες τῶν συγχρόνων τοῦ Δούκα παίρνοντας ὁ ἴδιος θέση: «Σχεδόν ὅλοι ὅσοι ἔγραψαν ἱστορίες τῆς

⁶² Ν. ΔΟΥΚΑ, *Λόγοι τῶν Ἀττικῶν Ρητόρων*, ὅπ.π., τόμ. Ζ', σσ. 10-11, 29.

Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας ἢ Γραμματολογίες, παίρνοντας ὑπ' ὄψη τους ἀποκλειστικά τὴν στάση τοῦ Δούκα ἀπέναντι στοῦ γλωσσικοῦ ζήτημα καὶ τίς ἀρχαϊστικές του πεποιθήσεις, τὸν χαρακτήρισαν ὀπισθοδρομικό, συντηρητικώτατο κι οὔτε λίγο οὔτε πολὺ σκοταδιστὴ. Κι ὁμως δὲν ὑπάρχει ἀδικώτερη κρίση ἀπ' αὐτή». Καὶ ἐπιχειρηματολογεῖ ἐπ' αὐτοῦ «Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι ὁ Δοῦκας στάθηκε σφοδρὸς ἀντίπαλος καὶ πολέμιος τοῦ Κοραῆ... Ἡ δεύτερη καὶ σπουδαιότερη αἰτία τῆς ἀδικοκρισίας εἶναι ὅτι κανεὶς δὲν ἀφιέρωσε σημαντικό χρόνο γιὰ τὴν μελέτη τῶν ἔργων του... χρόνο ὄχι μικρὸ καὶ πρό παντός μεγάλη ἐξοικίωση μὲ τὸν κλασσικὸ λόγο». Καὶ συμπεραίνει ὁ Β. Σκουβαράς: «Ὅποιος ὥστόσο θὰ εἶχε τὴν περιέργεια νὰ διαβάσῃ, ἔστω κι ἐκλεκτικά, τὸ ἔργο τοῦ Δούκα, θ' ἄφτανε σὲ ἐντελῶς ἀντίθετες διαπιστώσεις»⁶³.

Ἡ κορύφωση τῆς γλωσσικῆς διαμάχης κράτησε περίπου εἴκοσι χρόνια. Μεταξὺ τῶν λογίων καὶ τῶν ὀπαδῶν τους δημιουργήθηκε κλίμα φανατισμοῦ. Εἰδικότερα, στοῦ Βουκουρέστι, πού ἐκείνη τὴν περίοδο ἔμενε καὶ ἐργαζόταν ὁ Ν. Δοῦκας, καλλιιεργήθηκε ἐπιθετικὸ κλίμα ἐναντίον του καὶ ἐναντίον τῶν νέων ἐκπαιδευτικῶν ἀλλαγῶν ποῦ εἰσήγαγε στοῦ ἀναλυτικὸ πρόγραμμα τῆς Ἑλληνικῆς Ακαδημίας⁶⁴. Τὴν περίοδο ἐκείνη καταγράφηκαν περιστατικά ἐπιθέσεων μαθητῶν ἐναντίον δασκάλων τους. Σὲ αὐτὰ ἀνήκει καὶ ἡ ἐπίθεση πού δέχθηκε ὁ Ν. Δοῦκας στοῦ Βουκουρέστι. Ὁ Ἡπειρώτης λόγιος ὑπέδειξε ὡς ἠθικό

⁶³ Β. ΣΚΟΥΒΑΡΑ, Ὅπ.π., σσ. 264-265.

⁶⁴ Ὁ λόγιος σὲ ἐπιστολὴ του (Επ1Α14) ἀναφέρεται στὰ γεγονότα, πού συνέβησαν πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπόπειρα κατὰ τῆς ζωῆς του καὶ στίς ἀντιδράσεις τῶν φθονούντων τὸ ἔργο του.

αὐτουργό τόν Φαναριώτη ἡγεμόνα τῆς Μοδοβλαχίας Ἰωάννη Καρατζᾶ⁶⁵.

Ἰωάννης Καρατζᾶς

Ὁ Ἰ. Λαμπρίδης περιέγραψε συνοπτικά τό περιστατικό: «Ὁ περί γλώσσης πόλεμος ἦτο ἤδη εἰς τήν ἀκμήν του, καί οἱ λόγιοι τοῦ ἡμετέρου ἔθνους εἰς δύο διαιρεθέντες στρατόπεδα, ἀφοῦ ἐξήντησαν τήν διά λόγων καί ἐπιχειρημάτων συζήτησιν, κατέφυγον καί εἰς τήν διά χειρῶν λύσιν. Ὁ Δούκας κεκηρυγμένος ὑπέρ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης δέν ἔπαυε προτρέπων καί τούς φίλους καί τούς μαθητάς αὐτοῦ νά τόν μιμηθῶσιν· οἱ θιασῶται τῆς καθομιλουμένης... κατέφυγον καί εἰς τό ἀπάνθρωπον μέσον τῆς δολοφονίας τοῦ ἐπικινδύνου τούτου ἀντιπάλου». Στήν συνέχεια ὁ Ἰ. Λαμπρίδης περιέγραψε μέ γλαφυρό τρόπο τό πῶς πήγαν νά τον σκοτώσουν: «Παραφυλάξας τις αὐτόν περί τό λυκανγές πορευόμενον εἰς τήν ἐκκλησίαν τῶ κατήνεγκεν ἐπί τοῦ κρανίου δύο ἀλλεπάλληλα κτυπήματα. Ὡσεῖ νεκρός ἀπό τῶν πληγῶν ἐκτάδην

⁶⁵ Βλ. Επ1Α16. Ὁ Ν. Χαριλάου γράφει γιά τήν ἀπόπειρα κατά τοῦ Δούκα: «Ὁ Δούκας πίστευε πῶς ὁ μαθητής πού ἐπιχείρησε νά τόν σκοτώσει ἦταν ἀπλῶς ὀκτελεστής τῆς ἐντολῆς ἄλλων, οἱ ὁποῖοι μπορούσαν νά ἀναζητηθοῦν στό χῶρο τῶν Φαναριωτῶν. Συγκεκριμένα, θεωροῦσε ὡς ἠθικό αὐτουργό τῆς ἀπόπειρας τόν μεγάλο Ποστέλνικο Ἀλ. Μαυροκορδάτο, τόν ὁποῖο ὅμως δέν κατονόμαζε ἀπό φόβο, μήπως λόγω τῆς θέσεως πού κατεῖχε τόν κατεδίωκε ἀκόμη περισσότερο. Πάντως σέ μεταγενέστερες ἐπιστολές του ἀναφέρεται σαφῶς σ' αὐτόν ὡς ὑπεύθυνο γιά τό συμβάν». (Ν. ΧΑΡΙΛΑΟΥ, *Νεόφυτος Δούκας*, ὅπ.π., σ. 170). Τοῦτο γίνεται φανερό καί στίς: Επ1Α16-19, Επ3Α46, Επ3Α142-143. Πρβλ. Γ. ΓΑΖΗ, *Λεξικόν τῆς Ἐπαναστάσεως*, ὅπ.π., σ. 46.

πεσών, ἔμεινεν ἐπὶ ἡμίσειαν ὥραν ἀναίσθητος· ἀνευρεθείς δ' ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, κατεαγώς τό κρανίον, καί αἷματι καί γῆ πεφυρμένος, ἐθεραπεύθη μετὰ τριετῆ νοσήλευσιν»⁶⁶. Εἶναι λοιπόν ἔκδηλη ἡ πόλωση πού εἶχε δημιουργηθεῖ ἐκείνη τήν περίοδο ἀνάμεσα στίς γλωσσικές ἀντίπαλες παρατάξεις.

⁶⁶ Ι. ΛΑΜΠΡΙΔΟΥ, *Ζαγοριακά. Μέρος Ζ', ὅπ.π., σ. 265*. Ὁ Σ. Λώλης ὑποστηρίζει, χωρίς νά τό τεκμηριώνει, ὅτι ὁ δράστης συνελήφθη καί μετὰ τήν παρέμβαση τοῦ θύματος ἀφέθη ἐλεύθερος. (Περ. «*Ἡπειρωτική Ἐταιρεία*», τεῦχ. 204 (1993), σ. 458).

3.3. Ἡ στάση του ἀπέναντι στὸν

Κοραή καὶ ἡ πρόταση του

γιά ὁμόνοια

Ὁ Ν. Δουῦκας μετὰ τὴν ἐπίθεση πού δέχθηκε στό Βουκουρέστι καί ἐνῶ διάγει τό ἐξηκοστό ἔτος τῆς ἡλικίας του ἐντάσσεται στήν Φιλική Ἐταιρεία. Τόν Ἰούνιο τοῦ 1819 τόν ἐπισκέφθηκε ἐπί τούτου ὁ Παναγιώτης Ἀναγνωστόπουλος⁶⁷, πού συγκαταλεγόταν στά ἰδρυτικά μέλη τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας. Μετὰ ἀπό πρόταση τοῦ Γ. Λεβέντη, ὁ ὁποῖος ἦταν ἐκ τῶν ἰδρυτικῶν μελῶν τοῦ παραρτήματος τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας στήν Βιέννη ὁ Π. Ἀναγνωστόπουλος στίς 25 Ἰουλίου τοῦ ἰδίου ἔτους «ἐσύστησεν ἐκεῖ μίαν ἐφορείαν ἐκ τῶν εὐνοποληπτοτέρων εὐρισκομένων ἀδελφῶν τῆς Ἐταιρείας, διά νά λαμβάνη τά ἀφιερωτικά γράμματα καί τάς προσφοράς τῶν ὄσων τυχόν ἤθελον κατηχοῦνται ἐκεῖ εἰς τὴν Ἐταιρίαν»⁶⁸. Ἡ Ἐφορεία τελικά συστάθηκε ἀπό τούς: Ν. Δούκα, Στ. Κομμητᾶ, Γ. Λεβέντη, Κ. Νικολόπουλο καί Δομνάνδο⁶⁹.

Π. Ἀναγνωστόπουλος

⁶⁷ Ι. ΜΑΖΑΡΑΚΗ-ΑΙΝΙΑΝ, Ὁπ.π., σσ. 10 κ.έ.

⁶⁸ ΕΜ. ΞΑΝΘΟΥ, Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, (πιστὴ ἀνατύπ. τῆς πρωτότυπης ἔκδοσης τοῦ 1834), Ἀθήνα 1996, σ. 22.

⁶⁹ Ι. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, Δοκίμιον ἱστορικόν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, ὅπ.π., σσ. 246-247. Πρὸβλ. Ι. ΜΑΖΑΡΑΚΗ-ΑΙΝΙΑΝ, Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία, (ἀνάτυπ. ἀπὸ τὸν Α΄ τόμο τοῦ Ἀρχείου Ἐμμανουήλ Ξάνθου), Ἀθήνα 1997, σσ. 39, 52 καί Τ. ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΥ, Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία, Ἀθήναι 1925, σ. 279.

Ὁ Ἰ. Φιλήμων διέσωσε ἓνα διάλογο μεταξύ τοῦ Π. Ἀναγνωστόπουλου καί τοῦ Ν. Δούκα, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται σέ κάποιο κάδρο τοῦ Κοραῆ πού εἶχε στό σπίτι του ὁ τελευταῖος. «Ὁ Δουῦκας ἔδειξε καί πατριωτισμόν καί φρόνησιν εἰς τήν βελτίωσιν τῆς μεγάλης ὑποθέσεως τῶν Ἑλλήνων. Ἀπόδειξιν τοῦ παραδόξου ἐνθουσιασμοῦ τούτου τοῦ Γέροντος ἔχομεν καί τήν ἀκόλουθον περίστασιν. Εἰς μίαν πρός αὐτόν ἐπίσκεψιν ὁ Ἀναγνωστόπουλος βλέπει κρεμαμένην μίαν εἰκόνα. Τόν ἐρωτᾷ, τίνας εἶναι; καί αὐτός ἀποκρίνεται τοῦ "Κοραῆ". Παράξενον, λέγει ὁ Ἀναγνωστόπουλος, ἐνῶ εἶσθε ἐχθροί. Ὅχι, Φίλε! ἀπαντᾷ ὁ Δουῦκας· δέν εἶμαι ἐχθρός τοῦ Κοραῆ, ἀλλά Γραμματικῶν τινων παραλογισμῶν του. Ἄλλως τόν τιμῶ διά τήν πολυμάθειαν καί τήν φιλογενῆ καρδίαν του. Λαμβάνει ἐντεῦθεν ἀφορμὴν ὁ Ἀναγνωστόπουλος, μολονότι δέν εἶχε μήτε τήν παιδείαν, μήτε τήν ἡλικίαν του, καί τόν προτείνει τήν παῦσιν τῆς μεταξύ των διαιρέσεως εἰς μίαν μάλιστα περίστασιν, ὅτε τό Ἔθνος λαμβάνει μέρος εἰς αὐτήν, ἐνῶ ἔχει τήν μεγαλητέραν ἀνάγκην τῆς παρά τά ἄλλα ὠφελίμου ἐνώσεως, τό παράδειγμα τῆς ὁποίας πρέπει νά δώσωσι πρῶτοι αὐτοί οἱ ἴδιοι. Τόν προσθέτει δέ τήν χρεῖαν τοῦ νά γράψῃ ὑπέρ τοῦ Κοραῆ διά τῆς Ἐφημερίδος, διά νά γνωρίσῃ τό φρονιμώτερον μέρος τοῦ Ἔθνους, ὅτι μία σπανία καί μεγάλη αἰτία τοὺς ὑποχρεοῖ ν' ἀφήσωσι πεπαλαιωμένα πάθη. Ὁ χρηστός Γέρον πείθεται πάραυτα, καί συντάττει ὑπέρ τοῦ Κοραῆ Διατριβήν, τήν ὁποίαν ὁ Λεβέντης ἀπέστειλεν εἰς Παρίσια πρός τόν ἐκεῖ Νικολόπουλον, ἐνεργήσαντα τήν δημοσίευσίν της⁷⁰». Μέσα ἀπό αὐτό τό περιστατικό φαίνεται, ἂν μή τί ἄλλο, ἡ ἀντικειμενικότητά καί ἡ διεύρυνση τοῦ πνεύματός του.

⁷⁰ Ἰ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ, Δοκίμιον ἱστορικόν περί τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, Ὅπ.π., σσ. 246-247, ὑποσημ. β'.

Ἀντιθέτως μέ τήν στάση τοῦ Δούκα, ὑπῆρχαν διανοούμενοι τῆς λογίας παρατάξεως, οἱ ὅποιοι ἦταν πολύ ἐπικριτικοί μέ τίς ἄλλες δύο γλωσσικές τάσεις γενικότερα καί εἰδικώτερα μέ τόν Ἄδ. Κοραή. Ἐπί παραδείγματι ὁ Στ. Κομμητᾶς μιλάει γιά «φρενοβλαβία» ὅσων ὑποστηρίζουν τήν δημοτική γλώσσα: «Μηδέ γάρ ἐς τοσοῦτο φρενοβλαβίας ἐκόντες ἐλθῶμεν, ὥστε τήν φωνήν, ἡ καί αἱ Μοῦσαι αὐταί ἡδέως χρῶνται, ἐάσαντες τήν βάρβαρον καί ἀκαλλιέργητον καί ἀκονόνιστον ἀνθελέσθαι⁷¹». Ἄλλοῦ ὁ Κομμητᾶς δέν σέβεται τά γηρατεία τοῦ Δ. Καταρτζῆ ἀφοῦ σχολιάζει μέχρι καί τήν ἡλικία του: «πολλοί γάρ τῶν ἀγοραίων γεραίτατοι μέν εἰσὶ, ἀλλά κατά τινά χυδαίαν παροιμίαν δυοῖν ὄνοι κριθάς νέμειν οὐ δύνανται... πολιά χρόνου μήνυσις, οὐ φρονήσεως⁷²». Ὁ Κομμητᾶς τότε εἶναι περίπου 30 ἐτῶν, ἐνῶ ὁ Καταρτζῆς ἄνω τῶν ἐβδομηντα.

Όταν ἡ διαμάχη γιά τό γλωσσικό ζήτημα ἔφθασε στό ζενίθ ὁ Ν. Δούκας, ἔγραψε τήν διατριβή «Περί ὁμοιοίας τῶν πεπαιδευμένων Ἑλλήνων». Ἡ ἐπιστολή αὐτή γράφτηκε προτοῦ ξεκινήσει ἡ Ἐπανάσταση. Μεταφράσθηκε στά γαλλικά, ἐκδόθηκε καί δημοσιεύθηκε στό Παρίσι. «Παύσασθαι, φημί, διαπυκτεύοντας πρός ἀλλήλους, τόν τε καιρόν εἰδότας, οἷος νῦν μάλιστα κατεπεύγων ἐστί, καί τό πρᾶγμ' αὐτό καθ' αὐτό ἀηδές καταστάν καί ψυχρόν, διά πολλοῦ ἤδη ἐν οὐ δέοντι πυκτευόμενον χρόνῳ»⁷³. Προέτρεπε ὅλους τούς λογίους νά συμβάλουν οὕτως ὥστε νά ἐπέλθει ἡρεμία, ὁμόνοια, σύνεση καί αὐτοσυγκράτηση. Τονίζει ὅτι ὅλοι πρέπει νά προχωρήσουν ἐνωμένοι

⁷¹ Κ. Ν. Σάθα, Νεοελληνικῆς Φιλολογίας Παράρτημα, Ἱστορία τοῦ ζητήματος τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης, ἐν Αθῆναις 1870, σ. σ. 11-15.

⁷² Κ. Θ. Δημαράς, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, σ. 184-185

⁷³ Ν. ΔΟΥΚΑ, «Περί ὁμοιοίας τῶν πεπαιδευμένων», ὄπ.π., σ. 162.

γιά τό κοινό καλό. Γιά νά τό πετύχει αὐτό χρησιμοποιεῖ ρητορικά ἐρωτήματα: «...Ἀντί τοῦ ἔτι ἐπί τά πρόσω ἰέναι συμφώνως, καί σύν ἀγαθαῖς ἐλπίσι κἀπί τᾶλλα τά μείζω χωρεῖν, διαιρεθέντες, καί μετ' ἀλλήλων ἐπ' ἀλλήλους συστραφέντες ἐκ στάσεως, μάχεσθε, καθάπερ τά θηρία, κεραϊζόμενοι, καί δακνόμενοι· τί οὖν ἐκ τούτων ἐλπίς περιέσεσθαι ἐμοί τῇ μητρὶ; τί δέ καί ὑμεῖς ὠφελήσεσθε; οὐκ ἐκ τῆς αὐτῆς γαστρός τῆς ἐμῆς ταυτησί ἐστέ προελθόντες; οὐκ ἐμοί παῖδες πάντες; οὐχ ὁμοδαίιοι; οὐχ ὁμόσκηνοι, ὡς ὑπό τόν αὐτόν γεννηθέντες, καί ἀνατραφέντες, καί ἀξηθέντες ἥλιον καί αἰθέρα καί νόμον, καί τήν αὐτήν φωνήν προῖέμενοι, καί τοῖς αὐτοῖς μυστηρίοις στοιχειωθέντες...»⁷⁴. Τονίζει λοιπόν ὅτι οὐσιαστικά εἶναι ὅλοι ἀδέλφια καί γιά τό καλό τῆς πατρίδας πρέπει νά συστρατευθοῦν σέ ἕναν κοινό σκοπό, χωρίς νά ἐπιζητεῖ ὁ καθένας τό συμφέρον του. Καί βεβαίως δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι λίγο καιρό πρὶν εἶχε γίνει ἀπόπειρα δολοφονίας ἐναντίον του.

Τελικά ὁ Ν. Δοῦκας πέτυχε τόν σκοπό του. Κατόρθωσε πρὶν ἀπό τήν ἔναρξη τοῦ Ἐπανάστασης τοῦ 1821 νά κατευνάσει τά πνεύματα. Αὐτό τεκμαίρεται ἀπό το ὅτι γιά ἀρκετά χρόνια ἔπαψαν νά γράφουν καί νά ἐρίζουν γιά τό γλωσσικό ζήτημα, τουλάχιστον μέχρι νά τελεώσῃ ὁ Ἀγώνας. Ὅταν μετὰ τήν δολοφονία τοῦ Καποδίστρια, ἡ Ἀντιβασιλεία μέσω τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων ἀποφάσιζε γιά τό γλωσσικό ἴδιωμα τῶν κειμένων της, ὁ Δοῦκας δέν ἀναμείχθηκε. Ἄλλωστε σημαντικό ρόλο στήν τότε ἀπόφαση ἔπαιξαν οἱ Θεόκλητος Φαρμακίδης καί Μισαήλ Ἀποστολίδης. Ὁ Δοῦκας δέν ἐπιθυμοῦσε ἕνα νέο γύρο

⁷⁴ Ν. ΔΟΥΚΑ, «Περί ὁμοιοῖας τῶν πεπαιδευμένων», ὄπ.π., σ. 163.

ἀντιπαράθεσων γιὰ αὐτό καὶ ἀποφάσισε νὰ ἐργαστεῖ γιὰ τὴν ἀναγέννηση τῆς Παιδείας ἀπὸ ἄλλο μετερίζι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Παιδαγωγικές προτάσεις

του Ν. Δούκα

4. 1. Ἡ διδακτική μέθοδος γιά τά «Κοινά παιδευτήρια»

Βασική ἀρχή τοῦ Ν. Δούκα εἶναι ὅτι ἡ διδασκαλία ἀποτελεῖ τό κύριο ἔργο τοῦ δασκάλου. Ὡς ἐκ τούτου, ὁ δάσκαλος, σύμφωνα πάντα με τόν λόγιο, θά πρέπει νά καταρτίζεται συνεχῶς οὕτως ὥστε νά συμβάλλει μέ αὐτόν τόν τρόπο στήν καλιέργεια τῶν μαθητῶν του. «Ἐπειδή οἱ διδάσκαλοι, ὅσον εἰσὶ τελειότεροι ἐν οἷς ἐπαγγέλλονται», γράφει, «τοσοῦτον μᾶλλον ὠφελοῦσι καί διδάσκοντες καί συγγράφοντες· καί πρὸς τούτοις ὁ εἶς δύναται νά ὠφελήσῃ ἑκατόν...⁷⁵».

Ὁ Ν. Δούκας μαθήτευσε σέ πολλά ἑλληνικά σχολεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ καί εἶχε προσωπική πείρα ἀπό τά συστήματα διδασκαλίας τῶν δασκάλων τῆς ἐποχῆς. Χαρακτηρίζει ὁ ἴδιος τήν διδακτική μέθοδο του ὡς «ἀμεθοδία» τῆς παραδόσεως: «Ὅτι μὲν τό ἀμέθοδον τῆς παραδόσεως τῶν μαθημάτων ἐκώλυσε πολὺ τῶν νέων Ἑλλήνων τήν προκοπήν, τοῦτο καί ὁ κάλαμος πολλῶν σοφῶν πολλάκις ἀπέδειξε, καί τά πράγματα αὐτά μαρτυροῦσι». Καί συνεχίζει ὁ λόγιος ἐντοπίζοντας τήν αἰτία τοῦ

⁷⁵ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Δίωνος Χρυσοστόμου Λόγοι, ὄπ.π., τόμ. 1, σ. λδ'.*

προβλήματος: «...Οὐ μόνον εἰς τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης καί τῆς ἄλλης φιλολογίας καί φιλοσοφίας τήν πρόοδον, ἀλλά πολλῶ μᾶλλον καί περὶ τῆς πρώτης παιδείσεως τῶν παιδίων εἰς τό ἀναγινώσκειν καί γράφειν ἀπλῶς⁷⁶».

Ἡ παλαιά διδακτική μέθοδος ἔφερε τήν ὀνομασία «ψυχαγωγία» ἢ «ψυχαγωγική». Σύμφωνα μ' αὐτήν, μία λέξη τοῦ ἀρχαίου κειμένου ἔπρεπε νά ἐρμηνεύεται μέ δύο ἢ τρεῖς συνώνυμες λέξεις τῆς καθομιλουμένης. Χαρακτηριστικό στοιχεῖο τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας τῶν «κοινῶν» σχολείων ἀποτελοῦσε ἡ ἀποστήθιση τῶν γραμματικῶν κανόνων, ἡ μηχανική χρήση τῶν ἀρχαίων κειμένων καί ἡ ἀπομνημόνευση τοῦ μαθήματος. Ἡ μέθοδος αὐτή χρησιμοποιήθηκε κατὰ κόρον ἐπί τουρκοκρατίας. Ὁ Ἀδ. Κοραῆς τήν χαρακτήρισε «ψυχοκτασία⁷⁷». Πολλές φορές ἡ μέθοδος αὐτή ὀδηγοῦσε στήν ἀντιπαιδαγωγική συμπεριφορά τῶν δασκάλων μέ τούς ξυλοδαρμούς καί τίς ὕβρεις ἐναντίον τῶν μαθητῶν.

Οἱ μεταρρυθμιστικές ἐκπαιδευτικές προτάσεις τοῦ Ν. Δούκα ἔρχονται σέ πλήρη ἀντίθεση μέ τό ἐκπαιδευτικό σύστημα καί τήν μεθοδολογία τῆς ἐποχῆς του⁷⁸. Στό παρακάτω ἀπόσπασμα ἐλέγχει κάποιους δασκάλους τῶν σχολείων τῶν Ἰωαννίνων γιά τήν μέθοδο διδασκαλίας πού ἀκολουθοῦν: «Πρῶτον μὲν, ὅτι δέν ἠξίωσαν νά μεταβάλωσι τήν μέθοδον τῆς παραδόσεως παντελῶς· δεύτερον δέ, ὅτι πρὶν νά ἐξακριβώσωσιν ἐντελῶς τῆς γραμματικῆς τούς κανόνας, καί νά ἀποδείξωσιν τούς μαθητάς των ἐγκρατεστέρους τῆς γλώσσης, ἀναβιβάζουσιν αὐτούς εὐθύς πρό καιροῦ ἀτελεῖς ἔτι εἰς φιλοσοφικάς

⁷⁶ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Αποθήκη, ὄπ.π., τόμ. 1, σ. ζ'.*

⁷⁷ ἈΔ. ΚΟΡΑΗ, *Προλεγόμενα στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, τόμ. 1, Αθήνα 1986, σ. 140*

⁷⁸ ΑΓΓ. ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὅπ.π., σσ. 341-347.*

ἀκροάσεις...⁷⁹». Πιστεύει ότι πρέπει αφενός να αλλάξει ο τρόπος διδασκαλίας και αφετέρου να αποσυρθούν τά παλιά σχολικά έγχειρίδια⁸⁰. Στόν πρόλογο τῆς Γραμματικῆς Τερψιθέας επικρίνει τήν «ψυχαγωγική» μέθοδο. «Ἡ ἀηδής ἐκείνη πολυλεξία καί ἡ λεγομένη ψυχαγωγία {ὑπῆρξαν} ἐμπόδια τῆς ταχείας τῶν νέων προόδου⁸¹». Στήν ἴδια σελίδα περιγράφει περιστατικό, τό ὁποῖο εἶχε ζήσει πρῖν ἀπό εἰκοσιπέντε χρόνια «ὅτε ἀποστηθίζων τάς συνηρημένας κλίσεις κατά τήν ἀπαραίτητον τοῦ διδασκάλου παραγγελίαν, ἐδυσκολεύθην τόσον εἰς τό πολύπτωτον αὐτῶν, ὥστε μετά δακρύων ἀπολιπὼν τό σχολεῖον διά τήν ἐντροπήν πρὸς τοὺς ἄλλους μαθητάς καταγελῶντας τήν ἀφυῖαν μου καί τήν ἡλικίαν, ἀπελπίσθην παντάπασιν· φίλος δέ τις μετά ταῦτα, ὅστις δέν ἀγνοοῦσε τήν προθυμίαν μου, παρακαλέσας τόν διδάσκαλον, μόλις κατώρθωσε νά μὴ ἀποστηθίζω· καί εἰς τοῦτο ἤδη χρεωστῶ τό ὀλίγον μου τοῦτο φῶς».

Παρακινεῖ λοιπόν τοὺς δασκάλους νά ἀντικαταστήσουν τήν παλιά αὐτή διδακτική μέθοδο. Ὁ ἴδιος ἀντιπροτείνει στήν διδακτική πράξη τήν «ἀλληλοδιδασκτική» μέθοδο⁸². Σύμφωνα μ' αὐτήν, οἱ πιό ἐπιμελεῖς μαθητές καί συνήθως οἱ μεγαλύτεροι ἐξ αὐτῶν, βοηθοῦν τοὺς πιό ἀδύναμους καί τοὺς μικρότερους μέ τήν δημιουργία «ομάδων ἐργασίας» στήν τάξη⁸³. Ἡ σύγχρονη Παιδαγωγική Ψυχολογία, σύμφωνα μέ τον Καψάλη, ἔρχεται νά ταυτισθεῖ μέ τίς παιδαγωγικές ἀπόψεις τοῦ Ν. Δούκα. Ὁ Ἡπειρώτης λόγιος θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀλληλοδιδασκτική μέθοδος θά ἀναπτύξει τίς διαπροσωπικές σχέσεις τῶν μαθητῶν μέσω τῆς

⁷⁹ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Δίωνος*, ὅπ.π., σ. 157'.

⁸⁰ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Λόγοι τῶν Ἀττικῶν Ρητόρων*, ὅπ.π., τόμ. 1, σσ. 157-158'.

⁸¹ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Ἡ κατ' ἐπιτομήν Γραμματικὴ Τερψιθέα*, πρόλογος, ἔκδοσις 1808.

⁸² Ν. ΔΟΥΚΑ, Ὅπ.π., σ. 157'.

⁸³ ΑΧ. ΚΑΨΑΛΗ, Ὅπ.π., σσ. 445-451.

κοινωνικοποίησής τους και ο δάσκαλος θα διαμορφώνει σαφέστερη άποψη για την μελλοντική εξέλιξη των μαθητών του⁸⁴. Ο Ν. Δούκας, σύμφωνα με τον Ν. Χαριλάου, έπηρεάσθηκε στην διδακτική του μέθοδο από τον Άγγλο παιδαγωγό *Joseph Lancaster*⁸⁵.

Είναι γνωστό ότι τά «σχολικά» έγχειρίδια της τουρκοκρατίας ήταν κάποια άποσπάσματα εκκλησιαστικών κειμένων της Όκτωήχου και του Ψαλτηρίου. Όστόσο ο Δούκας δέν συμφωνεί με την χρήση αυτών των εκκλησιαστικών-λειτουργικών βιβλίων. Σύμφωνα με την άποψη του Δούκα, δέν είναι δυνατόν νά κατανοηθοϋν αυτά τά εκκλησιαστικά κείμενα από τά μικρά παιδιά, αν δέν προηγηθεί ή διδασκαλία της γραμματικής και ή εκμάθηση της έλληνικής γλώσσας. Ό λόγιος κατέληξε στην άποψη αυτή, διότι ή ήλικία, οί μηδαμινές γνώσεις γραμματικής των μαθητών των Κοινών σχολείων και τό άμέθοδο της παραδόσεως δέν βοηθοϋσαν στην κατανόηση των δογματικών αληθειών, πού περιείχαν τά λειτουργικά βιβλία. Καταλήγει έτσι ο Ν. Δούκας ότι ή γλώσσα των σχολικών έγχειριδίων πού προορίζονται για τίς μικρότερες τάξεις πρέπει νά είναι ή καθομιλουμένη της έποχής του, δηλαδή ή δημοτική-λαϊκή, ένω για τίς μεγαλύτερες τάξεις τά έγχειρίδια νά είναι γραμμένα σε άπλη μορφή της αρχαίας έλληνικής γλώσσας⁸⁶.

⁸⁴ Η σύγχρονη Παιδαγωγική Ψυχολογία έρχεται νά ταυτισθεί με τίς άπόψεις αυτές του Ν. Δούκα. Βλ. ΑΧ. ΚΑΨΑΛΗ, Όπ.π., σσ. 441 κ.έ.

⁸⁵ Ν. ΧΑΡΙΛΑΟΥ, *Νεόφυτος Δούκας, όπ.π.*, σ. 215

⁸⁶ Ν. ΧΑΡΙΛΑΟΥ, *Νεόφυτος Δούκας, όπ.π.*, σ. 216

4. 2. Ἡ διδακτική μέθοδος

στά «Γυμνάσια»

Τό βιβλίον Φοῖνιξ τοῦ Ν. Δούκα προορίζεται γιά τά «Γυμνάσια», ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει στόν πρόλογο τοῦ συγγράμματός του⁸⁷. Το «Γυμνάσιο» τοῦ Δούκα ἀποτελεῖται ἀπό πέντε ἔτη. Στήν πρώτη τάξη ὁ μαθητής θά πρέπει νά ἀσκεῖται στήν ἀνάγνωσι, τήν καλλιγραφία, τήν γραμματική καί τήν ἠθική.⁸⁸

Στήν δευτέρα τάξη οἱ μαθητές διδάσκονται τά «μέρη τοῦ λόγου» μέσα ἀπό ἀρχαῖα κείμενα, τά ὁποῖα δέν θά περιέχουν ἀναφορές σέ θέματα τῆς Μεταφυσικῆς. Ὅσοι προαχθοῦν μετὰ ἀπό τήν δοκιμασία τῶν ἐξετάσεων, θά παρακολουθήσουν τά μαθήματα τῆς τρίτης τάξης.

Στήν τρίτη τάξη ὁ δάσκαλος θά πρέπει νά διδάξει τό δεύτερο βιβλίον τῆς Γραμματικῆς καί μέρος τοῦ Συντακτικοῦ⁸⁹. Ὁ δάσκαλος ἐδῶ, θά διδάξει γιά πρώτη φορά κλασσικά κείμενα σέ ἀπλούστερη μορφή, ὅπως εἶναι τοῦ Ξενοφῶντα, τοῦ Ἡρωδιανοῦ, τοῦ Λουκιανοῦ κ.ἄλ.

Στήν τετάρτη τάξη ὁ δάσκαλος θά διδάξει κλασσικά κείμενα τά ὁποῖα παρουσιάζουν μεγαλύτερη πολυπλοκότητα καί εἶναι ἀσφαλῶς πιό δύσκολα ἀπό ἐκεῖνα πού διδάχθηκαν τό προηγούμενο ἔτος. Πρόκειται κυρίως γιά συγγραφεῖς ὅπως ὁ Δημοσθένης, ὁ Αἰσχίνης, ὁ Λυσίας, ὁ Ἰσοκράτης κ.ἄλ. Παράλληλα, θά ἐξασκηθοῦν σέ ἐκκλησιαστικά κείμενα τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ὅπως τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου καί τοῦ Ἰωάννου Χρυσόστομου.

⁸⁷ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Φοῖνιξ*, ὅπ.π., σσ. 127-167.

⁸⁸ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Ἐγχειρίδιον*, ὅπ.π., σσ. 10-11.

⁸⁹ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Ὅπ.π.*, σσ. 17-22.

Στό πέμπτο έτος οί μαθητές θά διδαχθοῦν Ποίηση (Όμηρο, Πίνδαρο, Ήσιόδο, Αἰσχύλο, Εὐρυπίδη, Σοφοκλῆ) καί Φιλοσοφία (Πλάτωνα καί Ἀριστοτέλη), καθώς καί μαθήματα τῆς ειδικότητας πού θά ἐπιλέξουν γιά τίς ἀνώτερες σπουδές τους⁹⁰.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ διδακτική μέθοδος καί τό ἀναλυτικό πρόγραμμα τοῦ Γυμνασίου πού προτείνει ὁ Ν. Δούκας, καλλιεργοῦν περισσότερο μαθήματα τοῦ «θεωρητικοῦ» προσανατολισμοῦ. Ὁ Ν. Δούκας ἐπιμένει ὅτι ἡ γλωσσική κατάρτιση τοῦ μαθητῆ εἶναι ἡ προϋπόθεση γιά ἐνασχόληση σέ ὅποιαδήποτε ἄλλη ἐπιστήμη⁹¹.

Όλες αὐτές οί μεταρρυθμιστικές παιδαγωγικές ἀπόψεις τοῦ λογίου, πῆραν σάρκα καί ὀστά μέ τήν νέα ἐκπαιδευτική πολιτική τοῦ Ἰ. Καποδίστρια καί τήν ἄφιξη τοῦ Δούκα στήν Αἴγινα. Ὁ Γ. Σερούιος ἀποτιμώντας τό ἔργο τοῦ Ν. Δούκα, γράφει μεταξύ ἄλλων: «Ποῖα Γυμνάσια, ποῖα Σχολεῖα τοῦ ἔθνους, ποῖοι καθηγηταί, ποῖοι διδάσκαλοι, ποῖαι βιβλιοθήκαι ἰδιωτικάί καί δημόσιαι δέν ἐξωγκώθησαν, δέν ἐπλουτίσθησαν ἀπό τάς πολυτίμους χαριδοσίας τοῦ Δούκα;⁹²».

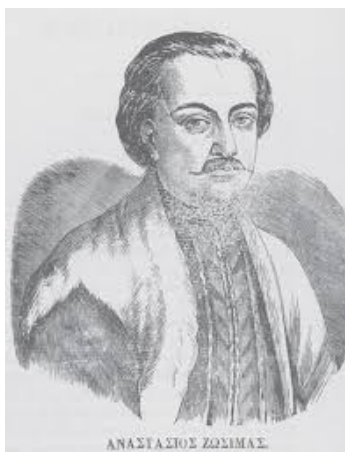
⁹⁰ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Ἐγχειρίδιον*, ὅπ.π., σσ. 17-22.

⁹¹ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Περί Γλώσσης Ἑλληνικῆς*, στό *Τετρακτύς*, ὅπ.π., σσ. α'-μγ' καί *Περί τῆς Λαλουμένης Γλώσσης*, στό *Αἰσχίνου τοῦ Σωκρατικοῦ*, ὅπ.π., σσ. 310-347.

⁹² Γ. ΣΕΡΟΥΪΟΥ, *Σκαλαθύρματα φιλολογικά*, ὅπ.π., σ. 320.

4.3. Υποστηρίζει τήν αναγκαιότητα ἐκμάθησης ξένων γλωσσῶν

Όταν ανέλαβε Κυβερνήτης ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας, ὁ Ν. Δουῦκας κατανοεῖ ὅτι πρέπει νά βοηθήσει στό νά ἀναβαθμισθοῦν τά σχολεῖα. Ὁ Ν. Δουῦκας χρησιμοποίησε στήν Σχολή τοῦ Βουκουρεστίου ὅπου θήτευσε νέες μεθόδους καί νέα προγράμματα. Ἐπιπλέον πιστεύει ὅτι ἡ ἐκμάθηση ξένων γλωσσῶν θα βοηθήσει τήν καλλιέργεια τῶν μαθητῶν. Γράφει ὁ ἴδιος πρὸς τόν μέγало Ἐθνικό Εὐεργέτη Ἀναστάσιο Ζωσιμᾶ σέ ἐπιστολή του, «Ὡς ἀναγκαῖον ἀπαιτοῦσιν ἤδη οἱ καιροί», «νά εἰσέλθῃ τό πνεῦμα τῶν {ξένων} γλωσσῶν καί εἰς τήν Ἑλλάδα· ἐπειδή διά τῆς κοινωνίας τῶν Ἑλλήνων πρὸς τά ἄλλα γένη, καί διά τῶν πολλῶν ἐν αὐτοῖς βιβλίων, εἰσαχθήσεται οὕτω καί εἴτι καλόν λείπει παρ' ἡμῖν ἐκ φιλοσοφίας· διά τοῦτο καί αἱ γλῶσσαι αὐταὶ ἔσονται αἱ πρὸς ἑκάτερα ὠφελουσαι⁹³».

Ἀναστάσιος Ζωσιμᾶς

⁹³ Ν. ΔΟΥΚΑ, «Τῶ Ἐντιμοτάτῳ καί φιλογενεστάτῳ κυρίῳ Ἀναστασίῳ Ζωσιμᾶ καί τοῖς αὐταδέλφοις Νεόφυτος Δουῦκας εὖ πράττειν», στό Δίανος Χρυσοστόμου Λόγοι, τόμ. 1, ὄπ.π., σσ. λγ'-λδ'. Ἡ Προλογική ἀφιέρωση περιλαμβάνεται στίς σσ. ε'-λζ'.

Πρώτιστο μέλημα για τόν Ἡπειρώτη λόγιο ἀποτελοῦσε ἡ ἐπιμόρφωση τῶν δασκάλων τῶν Σχολῶν ὅπως αὐτές τῆς Εὐρώπης⁹⁴. Γράφει στην ἐπιστολή του πρὸς τόν Ἀν. Ζωσιμᾶ: «Ἐπειδὴ οἱ διδάσκαλοι, ὅσον εἰσὶ τελειότεροι ἐν οἷς ἐπαγγέλλονται, τοσοῦτον μᾶλλον ὠφελοῦσι καὶ διδάσκοντες καὶ συγγράφοντες· καὶ πρὸς τούτοις ὁ εἶς δύναται νὰ ὠφελῆσῃ ἑκατόν ⁹⁵ ». Παρεμβαίνει συνεχῶς -εἴτε δημόσια, εἴτε προσωπικά στους δασκάλους- στὰ ἐκπαιδευτικὰ ζητήματα τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, πάντοτε ὁμως μέ διάκριση καὶ ἀγάπη γιὰ τὴν Παιδεία.

⁹⁴ Ὁπ.π., σ. κα'.

⁹⁵ Ὁπ.π., σ. λδ'.

4. 4. Όραματίζεται Πανεπιστήμιο

Ο Ν. Δούκας προχώρησε στην συγγραφή ενός φυλλαδίου με τίτλο: «Βίβλος Ζωής». Αυτό τό φυλλάδιο θά τυπωνόταν, μετά από άδεια του Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια. Ο σκοπός του ήταν ιερός. Θά αποσπελλόταν σε σημαντικά και εξέχοντα πρόσωπα του παροικιακού έλληνισμού ούτως ώστε αυτά θά διενεργούσαν έρανο για τήν σύσταση της Ακαδημίας, δηλαδή του πρώτου Πανεπιστημίου των Αθηνών. Ο Καποδίστριας είχε στον νοῦ του νά ιδρύσει Πανεπιστήμιο στά πρότυπα της Ιονίου Ακαδημίας, πού βρισκόταν στην άγγλοκρατούμενη τότε Κέρκυρα. Η δολοφονία του Καποδίστρια ματαίωσε τό σχέδιο του. Μετά τήν δολοφονία άπευθύνθηκε στον έθνικό ευεργέτη Ιωάννη Δομπόλη, μέ τήν βοήθεια του οποίου ιδρύθηκε τό Έθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών⁹⁶.

Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο

⁹⁶ ΣΤ. ΜΠΙΕΤΤΗ, *Ιωάννης Δομπόλης ό άφοσιωμένος φίλος του Καποδίστρια και θερμός έραστής της παιδείας του Έθνους*, (άνάτ. έκ τής «Ηπειρωτικής Εστίας»), Ιωάννινα 1976. Η «Βίβλος Ζωής» του Ν. Δούκα περιλαμβάνεται στό έργο του Πανηγυριστής, όπ.π., σσ. 264-270.

Ὁ Ν. Δούκας ἔχει συγκεκριμένο ὄραμα γιά τήν ἑλληνική ἐκπαίδευση, ἀφοῦ κάνει συγκεκριμένες προτάσεις⁹⁷. Στόχος του εἶναι νά φέρει ὅ,τι καλό συναντᾶ στά σχολεῖά τῆς Εὐρώπης. Βοηθάει οικονομικά καλούς Ἑλληνες μαθητές νά σπουδάσουν στό Ἐξωτερικό, με τήν προϋπόθεση ὅμως νά ἐπιστρέψουν πίσω καί νά ὠφελήσουν τήν πατρίδα τους. Γιά τόν ἴδιο λόγο προτείνει στόν Ἀν. Ζωσιμᾶ νά μεριμνήσει, ὥστε νά δοθοῦν ὑποτροφίες σέ εὐφυεῖς καί φτωχοῦς νέους. Ἐπιθυμεῖ, ἐφόσον οἱ νέοι αὐτοί συμφωνοῦν, νά σπουδάσουν στήν Βιέννη μέ ἔξοδα τῆς Κοινότητος καί μετά τίς σπουδές τους νά ἐπιστρέψουν γιά νά ἐργασθοῦν στά σχολεῖα τῶν Ἰωαννίνων⁹⁸.

⁹⁷ Ν. ΔΟΥΚΑ, «Τῶ Ἐντιμοτάτῳ καί φιλογενεστάτῳ κυρίῳ Ἀναστασίῳ Ζωσιμᾶ καί τοῖς ἀνταδέλφοις Νεόφυτος Δούκας εὖ πράττειν», ὅπ.π., σσ. ε'-λζ').

⁹⁸ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Δίωνος*, ὅπ.π., σ. λδ').

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Ἡ συγγραφή τῆς Γραμματικῆς Τερψιθέας

Ὁ Ν. Δοῦκας μέ τό πέρας τῶν πολυετῶν μαθημάτων του δίπλα στόν Λάμπρο Φωτιάδη στό Βουκουρέστι, ἔχει ὡς πρωταρχική του σκέψη νά συγγράψει βοηθήματα ἐκμάθησης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας καί νά τά ἀποστείλει στόν ἑλλαδικό χῶρο. Ἄν καί εἴμαστε πρό τοῦ γενικοῦ Ξεσηκωμοῦ, τό μόνο πού τόν ἐνδιαφέρει αὐτήν τήν δεδομένη χρονική στιγμή εἶναι ἡ σωστή καί συστηματική ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀλλά καί τῆς ἱστορίας ἀπό τά ἑλληνόπουλα.

Ὁ Ν. Δοῦκας διαβλέπει, ὅτι ὑπάρχει ἓνα ἐκπαιδευτικό «κενό» ὅσον ἀφορᾶ στήν συγγραφή βοηθητικῶν γλωσσικῶν ἐγχειριδίων. Βέβαια ὑπῆρχε ἡ Γραμματική τῶν Θ. Γαζῆ καί Κ. Λασκάρεως, ἡ ὁποία διδασκόταν σέ κάποια ἑλληνικά σχολεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ, πλὴν ὁμως ἡ μέθοδός τους θεωρήθηκε ἀπό τον Ν. Δούκα παρωχημένη. Ἔτσι ἀποφασίζει νά συγγράψει μία Γραμματική, ἡ ὁποία θά εἶναι λειτουργική, οὕτως ὥστε νά τήν καταστήσει κτῆμα ὅλων τῶν μαθητῶν. Τελικά τό 1804, μετά ἀπό κοπιαστική ἐργασία θά ἐκδοθεῖ στήν Βιέννη ἡ περίφημη «κατ' ἐπιτομήν Γραμματική Τερψιθέα». Ἡ ἐκδοση θά

πραγματοποιηθεί από τό τυπογραφείο του Γ. Βενδώτη, ό οποίος θά γίνει ένας από τούς στενωτέρους συνεργάτες, αφού στό συγκεκριμένο τυπογραφείο θά έκδόσει πολλά συγγράμματα.

Τήν Α' έκδοση τῆς Γραμματικῆς του, ή όποία κυκλοφορήθηκε δύο χιλιάδες αντίτυπα, τήν αφιέρωσε στόν δάσκαλό του Λ. Φωτιάδη⁹⁹. Ζητούσε τήν εὐχή του δασκάλου του νά εὐδωθεῖ ή ἐργασία του αὐτή: «Τοιοῦτον ἄρα καί ή βίβλος αὕτη ἐπικαλεῖσθαι προστάτην ἔοικε, γένει μὲν ἄνωθεν ἐραστήν ἑαυτῆς ὄντα τε καί ἐσόμενον· εἶδει δέ καί γεννήτορά πως μετά κομψότητος εὐχεταί σε γενέσθαι¹⁰⁰. Ἡ ἀποδοχή τῆς Γραμματικῆς στους ἐπιστημονικούς κύκλους τῆς ἐποχῆς ἦταν, δεδομένων τῶν ἀναλογιῶν, ἀρκετά μεγάλη. Σέ μικρό χρονικό διάστημα ἐξαντλήθηκε.

Ἔτσι δόθηκε ή ἀφορμή νά ξεκινήσει ή κριτική ἀπό τόν Ἀδ. Κοραή καί μικρό κύκλο μαθητῶν του¹⁰¹. Ὁ Ἀδ. Κοραῆς ὅταν μελέτησε τήν Α' έκδοση τῆς Γραμματικῆς Τερψιθέας καί τό Ἐγχειρίδιον περί διαθέσεως σχολείου ἑλληνικοῦ, στό όποιο ἐκτίθενται γλωσσικές καί παιδαγωγικές ἀπόψεις του Ν. Δούκα, συνέγραψε ἐν εἶδει ἀπαντήσεως τά Αἰθιοπικά του Ἡλιοδώρου, στό όποιο προτάσσει τήν «Ἐπιστολή πρός τόν Ἀλέξανδρον Βασιλείου», καί τό ἔργο «Ἀντοσχέδιοι Στοχασμοί περί τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καί γλώσσης». Ἐκεῖ ἀνέπτυξε μέ ἐνάργεια καί ἐπιχειρηματολογία τίς γλωσσικές του ἀπόψεις. Μετά ἀπό δεκαπέντε περίπου χρόνια ἀλλεπάλληλων συγγραμμάτων καί ἀπό τις δύο

⁹⁹ Φ. ΗΛΙΟΥ, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία*, ὅπ.π., σσ. 102-103.

¹⁰⁰ Ν. ΔΟΥΚΑ, *Ἡ κατ' ἐπιτομήν Γραμματική Τερψιθέα, Α'*, ὅπ.π., σσ. ΙΧ-Χ.

¹⁰¹ Λίγα χρόνια ἀργότερα, καί σέ ἄλλα συγγράμματα τῶν δύο ἀνδρῶν ὑπάρχουν ἀναφορές στό γλωσσικό θέμα. Λεπτομέρειες γιά τή γλωσσική διαμάχη τῶν δύο λογίων βλ. Ν. ΧΑΡΙΛΑΟΥ, *Νεόφυτος Δούκας*, ὅπ.π., σσ. 303-320.

πλευρές, αυτή ή γλωσσική «πάλη» θα καταλήξει μέ συμφιλίωση, ευτυχῶς λίγο πρίν από τήν έναρξη τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως.

Ἀδαμάντιος Κοραῆς

Τό ἀρκετά οξύμωρο εἶναι ὅτι στήν πρώτη ἔκδοση τῆς Γραμματικῆς του ὁ Ν. Δοῦκας δέν ἀναφέρεται καθόλου στό γλωσσικό ζήτημα. Ἀναφέρεται ὅμως μέ ἀρκετά ἐμφατικό τρόπο στήν μέθοδο τῆς διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Συγκεκριμένα ὁ Ἡπειρώτης λόγιος θεωρεῖ τήν γλώσσα ὅτι εἶναι ὁ μοχλός καί τό μέσον τῶν Ἑλλήνων κατανοήσεως τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ τους. Ὁ Ν. Χαριλάου ἐπισημαίνει μεταξύ ἄλλων: «Ἡ γνώση τῆς γλώσσας ἀποτελοῦσε γιά τόν Δούκα τήν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν προσέγγιση αὐτοῦ τοῦ ἔνδοξου πολιτισμοῦ, γι' αὐτό θά ἔπρεπε νά καλλιεργηθεῖ κατάλληλα στά ἑλληνικά σχολεῖα¹⁰²». Αὐτό μποροῦμε εὐκολά νά τό καταλάβουμε ἀπό τήν ἀναφορά πού κάνει στό ἔργο του «Περί τῆς λαλουμένης γλώσσης»: «Συμφέρεi, ὦ ἄνδρες Ἑλληνες, συμφέρεi νά πλησιάζωμεν εἰς τούς Ἑλληνας, ὅτι Ἑλληνες ἐσμέν· καί οὐδεῖς ἀφαιρήσεται τοῦτο τό προτέρημα ἀφ' ἡμῶν· συμφέρεi λέγω νά πλησιάζωμεν πρὸς ἐκείνους

¹⁰² Ν. ΧΑΡΙΛΑΟΥ, Ὅπ.π., σ. 564.

κατά τε τά ἄλλα, καί μάλιστα εἰς τήν γλῶσσαν· ἐπειδή ἄνευ τῶν ἄλλων δέν ἀφαιρούμεθα τό Ἑλληνες εἶναι· μετά δέ τῆς γλώσσης στερούμεθα καί ἐκεῖνο...¹⁰³».

Ὁ Ν. Δοῦκας στήν Γραμματική του χρησιμοποιεῖ ὡς γλώσσα τήν ἀρχαῖζουσα, προτρέποντας μέ αὐτόν τόν τρόπο, νά τόν μιμηθοῦν ὅλοι, ἰδίως οἱ δάσκαλοι: «...Ἀνατρέχετε, ὦ Ἄνδρες Ἑλληνες, ἀνεπιστρεπτεῖ¹⁰⁴ πρὸς τῆς γλώσσης τήν τελειότητα, πλησιάζοντες κατ' ὀλίγον πρὸς τήν ἀρχαίαν χωρίς τινός ἐξαιρέσεως· καί συμφιλοτιμούμενοι, ἐνώσατε ὁμοθυμαδόν ἐν μιᾷ συμπνοίᾳ καί συμφωνίᾳ τόν ἐν ὑμῖν πάτριον ζῆλον πρὸς τό ποθούμενον· πᾶν δέ πράγμα ποθούμενον, ὅσον ποθεῖται, τοσοῦτον ἐλπίζεται· καί ὅσον ἐλπίζεται, τοσοῦτον γίνεται εὐκολον, καί μάλιστα ἐν ᾧ τό ἐπιθυμοῦμεν διά τήν ἀρετήν του, καί τό ἐπιζητοῦμεν ὡς πατρῶον κειμήλιον· τό ὁποῖον αἱ μέν τοῦ καιροῦ περιστάσεις διέφθειραν, ἡ δέ ἐπιμέλεια τοῦ παρόντος αἰῶνος θέλει τό διορθώσῃ, ὅταν ἡμεῖς συνδράμωμεν ἀπαξάπαντες κατά τήν δωρεάν τήν δοθεῖσαν ἐκάστω...¹⁰⁵».

Πάντως καί ὁ ἴδιος ὁ λόγιος εἶχε ἐνστάσεις στήν ἀρχή γιά τό πόσο, καί ἂν εἶναι καθόλου ἐφικτό, νά χρησιμοποιηθεῖ ἡ ἀρχαία ἑλληνική γλώσσα στήν καθημερινότητα. Γιά αὐτόν τόν λόγο μᾶς παρέθεσε μία σχετική στιχομυθία μέ τόν δάσκαλό του Λ. Φωτιάδη: «Εἶπα ποτέ εἰς τόν Μακαρίτην διδάσκαλον Λάμπρον, ὅτι δέν εἶναι δυνατόν νά ὀμιληθῇ ἡ ἀρχαία Ἑλληνική· καί μοι ἀπεκρίθη, ὅτι δυσκολώτερον εἶναι νά γεννηθῇ τί παρά νά ἀκμάσῃ, ἀφ' οὗ γεννηθῇ· ἦτον δηλονότι καιρός, ὅτε ἡ Ἑλληνική γλῶσσα δέν ὑπῆρχε, καί γεννηθεῖσα, κατ' ὀλίγον ἔγινε

¹⁰³ Ν. ΔΟΥΚΑ, «Περί τῆς λαλουμένης γλώσσης», στό Αἰσχίνου τοῦ Σωκρατικοῦ, ὅπ.π., σ. 342.

¹⁰⁴ Τηρήθηκε ἡ ὀρθογράφηση τοῦ συγγραφέα.

¹⁰⁵ Ν. ΔΟΥΚΑ, Ἡ κατ' ἐπιτομήν Γραμματική Τερψιθέα, Β', ὅπ.π., σ. ξη'.

τοιαύτη, ὥστε νά ὑπερέχη τῶν ἄλλων, καί νά ὀνομάζεται ἡ γλῶσσα τῶν θεῶν ἡ αὐτή δέ φθαρεῖσα ἀπό τάς περιστάσεις, πῶς εἶναι ἀδύνατον, ἐν ᾧ τάς αὐτάς ἀρχάς ἔχει, νά ἀποφύγη τάς εἰσαχθείσας παρεκτροπάς; ἐν ᾧ καί τά ὀργανικά καί ἔμψυχα σώματα μάλιστα, τά ὁποῖα ὑπόκεινται εἰς ταχεῖαν φθοράν, ἐπαναλαμβάνουσι διά τῆς ἐπιμελείας καί τῆς ἰατρικῆς τάς δυνάμεις; αὐτή δέ προκειμένη εἰς τῶν αἰώνων τήν ἕκτασιν νά μὴν ἐπαναλάβῃ τήν προτέραν μορφήν της;». «Ταῦτα ἀκούσας, ἐπέισθην¹⁰⁶». Ὁ Ν. Δοῦκας κατηγορήθηκε ἀπό πολλούς ὡς φανατικός καί ἀκραῖος στίς ἀπόψεις του. Ὁ ἴδιος ὅμως κρατᾷ τό μέτρο. Ὅπου ὁ ἴδιος νομίζει γράφει ἀπλούστερα. Δέν ἀπορρίπτει τήν λαϊκή, οὔτε προέτρεψε κάποιον ἄλλον νά τό ἐπιχειρήσει.

Τό 1808 ὁ Ν. Δοῦκας ἐκδίδει γιά δεύτερη φορά τήν Γραμματική προβαίνοντας σέ ἐπιδιορθώσεις. Γράφει στόν Πρόλογο τῆς Β' ἐκδόσεως: «Νῦν δέ, ἐπειδή αὕτη [ἡ Γραμματική] εἶχεν ἐκλείψῃ ἤδη παντάπασιν, καί ἐζητεῖτο πανταχόθεν εἰς τά σχολεῖα, ἐξέδωκα αὐτήν ἐκ δευτέρου, εὐχόμενος ἅμα καί νῦν ἐκ τοῦ ἴσου τήν προτέραν ὑποδοχήν της». Ὑπάρχει βέβαια σε αὐτόν τόν πρόλογο μικρή δόση εἰρωνείας καί πικρίας συγχρόνως, γιά τίς ἐπικρίσεις πού δέχθηκε ἀπό τους γλωσσικούς του ἀντιπάλους πού ἀναφέρονταν βασικά στήν γλῶσσα τῶν συγγραμμάτων του: «ἐπειδή οἱ Ἑλλόγιμοι σχεδόν ἀπαξάπαντες ὁμοθυμαδόν, οἱ δοκιμώτεροι καί κριτικώτεροι μάλιστα, καί ἰδιαίτερον τήν ἐδέχθησαν ἕκαστος, καί κοινῶς εἰσήγαγον αὐτήν εἰς τά ἑαυτῶν φροντιστήρια». Στό τέλος ὅμως κλείνει ἀποτυπώνοντας τήν ἱκανοποίηση καί τήν χαρά του γιά τό σπουδαῖο ἐπίτευγμά του: «χαίρω

¹⁰⁶ Ν. ΔΟΥΚΑ, Ὁπ.π., σσ. ξστ'-ξζ'.

ἐπί τοῦτο, καί τήν χαράν τήν ἐμήν τήν συνοδεύω μέ τήν εὐτυχῆ τοῦ γένους μου πρόοδον...¹⁰⁷».

Ἡ ἔκδοση τῆς Γραμματικῆς συνετέλεσε στήν ἀφύπνιση χιλιάδων Ἑλλήνων, ἀφοῦ ὁ Ν. Δοῦκας ἀπέστειλε δεκάδες χιλιάδες ἀντίτυπα στόν ἑλλαδικό χῶρο καί βοήθησε μέ αὐτόν τόν τρόπο τίς ἐκπαιδευτικές προσπάθειες πολλῶν δασκάλων.

¹⁰⁷ Ν. ΔΟΥΚΑ, Ὁπ.π., σ. γ'.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Ἐπιστολή 609 πρὸς Μελίρρυτον.

Ἀναφερόμενος στήν πολιτική κατάσταση τῆς Ἑλλάδας

μετά τήν δολοφονία τοῦ Καποδίστρια.

(Διασκευασμένο στήν νεοελληνική)

Μπορῶ νά πῶ ὅτι τά πράματα τοῦ Γένους δέν ξέφυγαν ἀπό τούς κινδύνους πού τά ἀπειλοῦν. Πολιτικά καί θρησκευτικά ὅλοι μᾶς ἐπιβουλεύονται. Αὐτά πού πρόβλεπε ὅταν ζοῦσε ὁ Μεγάλος Ἄντρας (Καποδίστριας) καί δίδασκε τούς ἄλλους νά εἶναι σώφρονες, αὐτά σάν συγκρατημένος χεῖμαρρος, πού ἀφήνεται ξαφνικά ἐλεύθερος, συμπαρασύρθηκαν, μετά τό θάνατο ἐκείνου, ἤ ἀκριβέστερα μετά τήν πραγματική θυσία ἐκείνου, γιά χάρη μας, μπροστά στόν Ναό τοῦ Θεοῦ. Εἰδικώτερα τό ἐκκλησιαστικό στήν χειρότερη μοῖρα του, τό στρατιωτικό παρέλυσε, τό ναυτικό ἔσβησε, τό ἐμπόριο νεκρώθηκε, ἡ γεωργία ἐξαχρειώθηκε, τό χρηματικό ἔπαψε νά ὑπάρχει. Ὅσα δάνεια συνάψαμε, ἐπέστρεψαν γρήγορα στούς δανειστές, χωρίς νά σβῆσει τό χρέος, ἀφοῦ ἄφησαν στήν χώρα χρυσές ἐπωμίδες καί γαλόνια πού ἀπολαμβάνουν κατά κύριο λόγο οἱ ξυπασμένοι ματαιόδοξοι. Μέ ἓνα λόγο ὁ θάνατος τοῦ ἀλησμόνητου Κυβερνήτου (Καποδίστρια) ἔγινε μάχαιρα ὀλέθρου τοῦ κοινοῦ συμφέροντος τῶν Ἑλλήνων.

Ὅσον ἀφορᾷ στό γλωσσικό θέμα, ἐπειδή καί γι' αὐτό σοῦ ἔγινε λόγος, τό ἴδιο καί σέ ἐμᾶς πάει μία ἀπό ἐδῶ καί μία ἀπό ἐκεῖ. Πολλοί δάσκαλοι

ἐξαγοράστηκαν ἀπό πρὶν ἀπὸ τὸν ιδιόρρυθμο καὶ αὐστηρό Γερόντιο. Μὴν νομίσετε πὼς αὐτὰ πού ἀκοῦτε νὰ ρυθμίζονται μὲ βασιλικά διατάγματα ὅτι ἐφαρμόζονται στό τέλος καὶ γίνονται πράξη. Ὅλα αὐτὰ μοιάζουν μὲ παιδικά παιχνίδια, πού τὰ δίνουν οἱ γυναῖκες πού φυλᾶνε μικρά παιδιά γιὰ νὰ τὰ ξεγελᾶνε καὶ νὰ τοὺς στρέφουν ἀλλοῦ τὸν νοῦ καὶ νὰ τὰ ἤρεμοῦν. Ναί μὲν οἱ Ἕλληνες ἔχουν μία ροπή στήν φτηνή φιλοσοφία καὶ εἶναι δραστήριοι, ἀλλά εἶναι συγχρόνως ἐλαφροὶ καὶ πολὺ ἀνόητοι. Καὶ τώρα πενθοῦν συνειδητοποιώντας αὐτὰ πού ἔπραξαν καὶ σέ ποῖο βόθρο ἔπεσαν μὲ τὴν στέρηση τέτοιου ἀνδρός (Καποδίστρια)...

Ἔτσι διεφθάρησαν ὅλοι καὶ δέν ὑπάρχει γιατρικό γιὰ νὰ βάλουν πάνω στήν πληγή, οὔτε ἐπίδεσμος γιὰ νὰ δέσουν τὰ τραύματά τους, ὅπως λέει καὶ ὁ Προφήτης. Γι' αὐτὰ τὰ πράγματα πονᾶω βλέποντας τὴν πνευματική τύφλωση, ὅπως λέει καὶ ὁ Τραγωδός, νὰ ἔρχεται ἐπάνω στοὺς ἀνθρώπους καὶ νὰ τοὺς ὀδηγεῖ στήν καταστροφή, ἀντὶ νὰ ὀδηγοῦνται στήν σωτηρία. Δέν θέλω νὰ σωπάσω ἐντελῶς βλέποντας αὐτὰ, ἀλλά δέν θά σταματήσω νὰ φωνάζω καὶ νὰ διαμαρτύρομαι γιὰ τὰ ἱερά καὶ τὰ πάτρια, μολονότι βρίσκομαι στό κρεββάτι λόγω τοῦ γήρατος. Δέν ὑπάρχει τελικὰ λύση, ἐάν δέν στείλει ὁ Κύριος βοηθό, ὁ Θεός ὁ μόνος τῶν ἀγαθῶν χορηγός καὶ σωτήρας. Ἔρρωσο...

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Από τήν μελέτη τοῦ συγγραφικοῦ, διδακτικοῦ καί παιδαγωγικοῦ ἔργου τοῦ Νεοφύτου Δούκα, πού ἔχει ἄμεση ἢ ἔμμεση σχέση μέ τήν γλώσσα τοῦ λογίου, προκύπτουν κάποια συμπεράσματα. Ἡ ἔρευνα προβάλλει τήν προσωπικότητα καί τό παιδευτικό ἔργο τοῦ μεγάλου διδασκάλου τοῦ Γένους ἱερομονάχου Νεοφύτου Δούκα, μέσα ἀπό γεγονότα τῆς προεπαναστατικῆς καί μετεπαναστατικῆς περιόδου (1800–1850).

Ὁ Ν. Δούκας δραστηριοποιεῖται τήν περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, καί συμμετέχει στήν προσπάθεια τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων νά μεταφέρουν τίς νέες ιδέες στό ὑπόδουλο γένος. Μέσα ἀπό τίς πηγές καί τά κείμενά του γίνεται κατανοητό ὅτι παρήγαγε κοινωνικό καί συνάμα ἐκπαιδευτικό ἔργο. Ὁ στόχος του ἔγκειται κυρίως στό νά βοηθήσει στήν διάδοση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, μέσα ἀπό τήν συγγραφή διδακτικῶν ἐγχειριδίων καί ἀπό τήν βελτίωση ἢ ἴδρυση νέων σχολείων. Αυτό γιά νά τό ἐπιτύχει πίστευε ὅτι προϋπόθεση ἦταν ἡ ὁμόνοια καί ὁ διάλογος τῶν διανοουμένων.

Ἡ στάση καί ἡ δράση του ἔναντι τοῦ Διαφωτισμοῦ, φαίνεται ἀπό τό τί ἀπέρριψε καί τί ἀποκόμισε ἀπό τό διαφωτιστικό κίνημα. Ἐπιπλέον κατάφερε νά εἰσαγάγει νέες ιδέες μέ τό διδακτικό καί συγγραφικό του ἔργο. Τό ἔργο τοῦ Ν. Δούκα βοηθᾷ τόν δάσκαλο στήν παιδαγωγική κατάρτιση του, πράγμα πού ἦταν ἄγνωστο στήν ἐποχή του.

Όρισμένες παιδαγωγικές μέθοδοι του Δούκα ταυτίζονται με σύγχρονους παιδαγωγούς, όπως ενισχυτική διδασκαλία, ή σύνθεση των σχολικών ομάδων, οί διαπροσωπικές σχέσεις στην τάξη, ή αμίλλα μεταξύ των μαθητών κ.λπ. Η σημαντική διαφορά του Ήπειρώτη λογίου έχει νά κάνει μέ την λόγια μορφή της γλώσσας πού αυτός προτείνει. Όμως, όπως είδαμε, υπάρχουν περιπτώσεις πού προτείνει την δημοτική, για παράδειγμα στους μαθητές των κοινών παιδευτηρίων. Οί παιδαγωγικές αντιλήψεις του Ν. Δούκα, αν και προηγούνται δύο περίπου αιώνες, σχεδόν ταυτίζονται μέ όσα σήμερα όρίζει τό Σύνταγμα καί ή Έλληνική Πολιτεία περί παιδείας καί άγωγής των μαθητών.

Η έμμονή του Ν. Δούκα στην άρχαία έλληνική γλώσσα, καί ή πεποίθηση του ότι ή άρχαΐζουσα γλώσσα είναι τό καλύτερο μέσον για την πνευματική διαφώτιση του Γένους είναι έντυπωσιακή. Έντυπωσιακό όμως είναι καί τό γεγονός ότι είχε την ικανότητα νά ένώνει τίς πνευματικές εκπαιδευτικές δυνάμεις, οί όποιες αντιμάχονταν ή μία την άλλη.

Καταληκτικά αξίζει νά τονιστεϊ ότι οί ύπηρεσίες πού προσέφερε ό λόγιος στην παιδεία είναι πολύ σημαντικές. Ο Ν. Δούκας είχε την ικανότητα νά έμπνέει εύπορους οικονομικά Έλληνες της Διασποράς στό νά προσφέρουν μεγάλα χρηματικά ποσά καί έτσι νά άναδεικνύονται μεγάλοι εύεργέτες του Έθνους. Κατόρθωσε ό ίδιος, μέσω των κληροδοτημάτων πού άφησαν οί έθνικοί εύεργέτες στό κράτος, νά λειτουργούν επί πολλές δεκαετίες πολλά εκπαιδευτικά Ίδρύματα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πρόδρομοι τῶν δύο τάσεων τῆς Γλώσσας πρό τῆς δράσεως τοῦ Δούκα

Α. Κυριώτεροι ἐκπρόσωποι τῆς δημῶδους γλώσσας

- Ο **Μελέτιος Πηγάς** (1550-1601) διετέλεσε Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας. Ἄν καί ἀλληλογραφοῦσε σέ αρχαῖζουσα γλώσσα, τά κηρύγματα του τά ἔκανε στήν δημοτική.

Ὁ Ἅγιος Μελέτιος Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, ὁ Πηγᾶς.
Καθολικό Ἱ. Μ. Ἀγιοκεῖνου, ἀρχαῖο αἰῶν. Διά χειρὸς Ἑμμ. Μπεντακούκου.

-
- Ο **Κύριλλος Λούκαρις** (1572–1638) διετέλεσε Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας καὶ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Μετέφερε τό 1627 στήν Κωνσταντινούπολη τό τυπογραφεῖο τοῦ Κεφαλλονίτη

μοναχοῦ Νικοδήμου Μεταξά, γιά νά φωτιστεῖ τό Γένος μέ ἑλληνικά ἔντυπα. Ὅπως καί ὁ Πηγᾶς, ὁ Λούκαρις κήρυττε στήν δημοτική. Προλόγισε μάλιστα τήν μετάφραση τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀπό τόν Μάξιμο Καλλιπολίτη στήν λαϊκή γλώσσα, τονίζοντας τήν σημασία τῆς μετάφρασης τῶν Εὐαγγελίων.

- Ὁ Ἡλίας Μηνιάτης (1669-1714) ἦταν ὁ σημαντικότερος ἐκκλησιαστικός ρήτορας τῆς Τουρκοκρατίας. Διατέλεσε ἐπίσκοπος Κερνίτζης καί Καλαβρύτων. Το κήρυγμα τοῦ Μηνιάτη γινόταν σέ ἀπλή γλώσσα, ὅπως εἶχε καθιερωθεῖ κατά τήν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, ἔτσι ὥστε ἡ διδασκαλία νά γίνεται πιό κατανοητή στόν λαό. Οἱ διδαχές του ἐκδόθηκαν τό 1716 στήν Βενετία καί ἀκολούθησαν ἄλλες 23 ἐκδόσεις τους μέχρι τό 1900, γεγονός πού ἀποδεικνύει τήν φήμη καί τήν δημοτικότητα τοῦ ἔργου του.

- Ο **Μεθόδιος Ανθρακίτης** (1660-1736) ήταν Έλληνας κληρικός, θεολόγος, παιδαγωγός και μαθηματικός. Είναι ο πρώτος που αντικατέστησε την αρχαϊζουσα, ως γλώσσα διδασκαλίας, με την δημώδη.

- Ο **Ίωσηπος Μοισιοδακας** (1725-1800) ήταν Έλληνας δάσκαλος του γένους, συγγραφέας και μεταφραστής. Ο Μοισιόδακας ήταν ένας από τους πρώτους που αγωνίστηκαν για την καθιέρωση της νεοελληνικής ως γλώσσας της Παιδείας του Γένους. Τα επιχειρήματά του ήταν παιδαγωγικού και κοινωνιολογικού χαρακτήρα. Το 1761 μεταφράζοντας το έργο του Ιταλού φιλοσόφου Ludovico Antonio Muratori, *Ηθική Φιλοσοφία*, αντιμετώπισε το γλωσσικό ζήτημα και μίλησε για το «κοινό ύφος», που το θεωρούσε, κατάλληλα καλλιεργημένο, αρμόδιο για κάθε γνωστικό πεδίο.

- Ο **Ρήγας Βελεστινλής** (1757-1798) ήταν Έλληνας συγγραφέας, πολιτικός στοχαστής και επαναστάτης. Θεωρείται έθνομάρτυρας και πρόδρομος της Ελληνικής Έπανάστασης του 1821. Όλα του τά έργα είναι γραμμένα στην καθομιλουμένη.

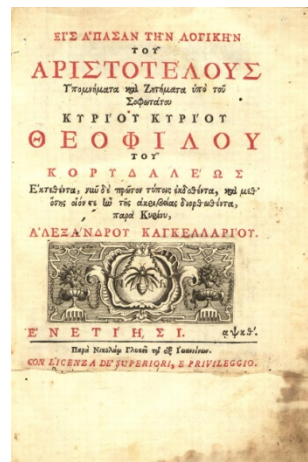

-
- Ο άγιος **Κοσμάς ό Αιτωλός** (1714-1779), ήταν άγιορείτης μοναχος. Μέσα σε 16 χρόνια ίδρυσε περίπου 200 σχολεία. Στίς Διδαχές του, πού είναι γραμμένες σε άπλή γλώσσα, παρότρυνε τούς γονεΐς νά σπουδάζουν τά παιδιά τους Ελληνικά, τά όποία είναι ή «γλώσσα τής Έκκλησίας».

Β. Κυριώτεροι εκπρόσωποι τῆς ἀρχαΐζουσας γλώσσας

- Ὁ Θεόφιλος Κορυδαλλεύς (1571-1646) χρησιμοποιεῖ τὴν ἀττικίζουσα γλώσσα ὡς ὄργανο τῆς φιλοσοφίας. Ἦταν αὐτός πού μετέφερε μέ τὴν διδασκαλία στὰ Ἐπτάνησα τὸ οὐμανιστικὸ πνεῦμα τῆς Ἀναγέννησης.

- Ὁ Δημήτριος Φωτιάδης-Καταρτζῆς (1730–1807) ἦταν Ἕλληνας συγγραφέας καὶ δικαστής. Συνέταξε μία ἀπὸ τίς πρῶτες γραμματικές τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς, ἐνῶ τὰ κυριότερα ἔργα του ἔχουν παιδαγωγικούς στόχους. Τό 1791 ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς ἐγκατέλειψε τὸ δημοτικὸ ἰδίωμα καὶ ἄρχισε νά γράφει στὴν καθαρεύουσα. Ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Καταρτζῆ γεννήθηκε μία ὀλόκληρη ὁμάδα μαθητῶν, ὅπως ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς, ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδακας, ὁ Δανιήλ Φιλιππίδης, ὁ Γρηγόριος Κωνσταντάς καὶ ὁ Αθανάσιος Χριστόπουλο.

- Ο **Νικηφόρος Θεοτόκης** (1731-1800) ήταν Έλληνας λόγιος και θεολόγος. Τό 1796 στό Κυριακοδόμιον έκδηλώνει ρητά τήν προτίμησή του πρός τήν έξαρχαϊσμένη έκδοχή τής νέας έλληνικῆς πού πρῶτος αὐτός ἀποκαλεῖ «καθαρεύουσα».

-
- Ο **Εὐγένιος Βούλαρις** (1716–1806) ήταν Έλληνας κληρικός, παιδαγωγός, μεταφραστής τοῦ Βολταίρου καί διαπρεπῆς στοχαστής τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Οἱ φιλελεύθερες ιδέες του προετοίμασαν τό ἔδαφος γιά τόν έλληνικό διαφωτισμό. Ἐγραψε ὅλα του τά ἔργα σέ γλώσσα ἀρχαῖζουσα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΝΩΝΥΜΟΥ, *Ερμού του Λογίου Αποβλήματα*, Βιέννη 1813.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠ., *Ιστορία του νέου έλληνισμού, 1204-1831* (8 τόμοι), Αθήνα 1961.
- ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗ Δ., *Ψευδαττικισμού Έλεγχος*, Τεργέστη 1884.
- ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ Θ., «*Η Γλώσσα τών Πατέρων τής Έκκλησίας*» στο Μ.Ζ. Κοπιδάκης (έπιμ.) *Ιστορία τής Έλληνικής Γλώσσας, Έλληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο*, Αθήνα, σ. 120.
- ΔΗΜΑΡΑ Κ., *Ιστορία τής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, τόμ. Α΄*, έκδοτική εταιρεία «Ίκαρος», Αθήναι 1948.
- ΔΗΜΑΡΑ Κ., *Ιστορία τής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας, τόμ. Β΄*, έκδοτική εταιρεία «Ίκαρος», Αθήναι 1949.
- ΔΗΜΑΡΑ Κ., *Ένας διώκτης του Νεοφύτου Δούκα Σαμουήλ ο Άνδριος, ανάπτυπ. από τόν τόμον: Αφιέρωμα εις τήν Ήπειρον. Εις μνήμην Χρίστου Σούλη*, Αθήναι 1955.
- ΔΗΜΑΡΑ Κ., *Έλληνικός ρομαντισμός, αρ 7 στήν σειρά «Νεοελληνικά Μελετήματα»*, έκδ. «Έρμής», Αθήνα 1985.

- ΔΗΜΑΡΑ Κ., «*Η παρουσία τῆς ἀρχαίας παιδείας μέσα στήν νεοελληνική συνείδηση (1750-1850)*», περ. «*Απόψεις*», Αθήνα 7 Μαΐου 1995.
- ΔΗΜΑΡΑ Κ., *Ιστορικά Φροντίσματα*.
Α'. Ο Διαφωτισμός καί τό κορύφωμά του, (έκδοτική φροντίδα Π. Πολέμη), έκδ. «*Πορεία*», Αθήνα 1992.
Β'. Αδαμάντιος Κοραῆς, (έκδοτική φροντίδα Π. Πολέμη), έκδ. «*Πορεία*», Αθήνα 1996.
- ΔΟΥΚΑ Ν., *Λογική, Φυσική, Μεταφυσική καί Ρητορική* (χ/φ ἀχρονολόγητο, σσ. 200), Κοινοτική Βιβλιοθήκη Ἄνω Πεδινῶν Ζαγορίου Ἰωαννίνων.
- ΔΟΥΚΑ Ν., *Ἡ κατ' ἐπιτομήν Γραμματική Τερψιθέα*, ἐκ τῆς τυπογραφίας Γ. Βενδώτου, ἐν Οὐϊνδοβόνῃ 1804.
- ΔΟΥΚΑ Ν., «*Περί ὁμοιοίας τῶν πεπαιδευμένων*», ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀνδρέου Κορομηλά, ἐν Αἰγίνῃ 1834.
- ΔΟΥΚΑ Ν., *Λόγοι τῶν Ἀττικῶν Ρητόρων, Λόγοι τῶν Ἀττικῶν Ρητόρων ἐν οἷς προσετέθησαν καί ἡ Ἑρμηνεία τοῦ Οὐλπιανοῦ εἰς Δημοσθένην, καί Ἀρποκρατίωνος τό Λεξικόν. Ἐπεξεργασθέντες δέ καί ἐκδοθέντες ὑπό Νεοφύτου Δούκα εἰς τόμους δέκα. Δημοσθένης. Τόμοι Α'-Ι'*, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἰωάν. Βαρθ. Σβεκίου πρόφην Βενδώτου, ἐν Βιέννῃ τῆς Αουστρίας 1812-1813.

- ΔΟΥΚΑ Ν., «Περί τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης», ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, ἐν Αἰγίνῃ 1834.
- ΔΟΥΚΑ Ν., *Ἐυνωρίς ἤτοι Φυσική καί Μεταφυσική*, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀνδρ. Κορομηλᾶ, ἐν Αἰγίνῃ 1834.
Α'. Ἐπιτομή Φυσικῆς εἰς Βιβλία Τρία. Ὑπό Νεοφύτου Δούκα, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, ἐν Αἰγίνῃ 1834.
Β'. Μεταφυσική εἰς τέσσαρα. Ὀντολογίαν, Ψυχολογίαν, Κοσμολογίαν, Θεολογίαν· ἧς προτέτακται Εἰσαγωγή περὶ ἐνεργειῶν τῆς ψυχῆς καί Ἀρχολογία. Εἶτ' οὖν Στοιχειώδης Φιλοσοφία. Ὑπό Νεοφύτου Δούκα, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, ἐν Αἰγίνῃ 1834.
- ΔΟΥΚΑ Ν., *Ἐντροπίου Ἐπιτομή τῆς Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας*, τόμ. Α', ἐκ τῆς τυπογραφίας Γεωργίου Βενδῶτου, ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1807.
- ΔΟΥΚΑ Ν., *Τετρακτύς, ἤτοι Ρητορική, Λογική, Μεταφυσική καί Ἠθική*, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀνδρέου Κορομηλᾶ, ἐν Αἰγίνῃ 1834.
- ΔΟΥΚΑ Ν., «*Τῷ Ἐντιμοτάτῳ καί φιλογενεστάτῳ κυρίῳ Ἀναστασίῳ Ζωσιμᾷ καί τοῖς ἀνταδέλφοις Νεόφυτος Δούκας εὖ πράττειν*», σσ. ε'-λζ').
- ΔΟΥΚΑ Ν., *Ἀπάντησις. Πρὸς Ἀλ. Βασιλείου*, ἐκ τῆς τυπογραφίας Γεωργίου Βενδῶτου, Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1809.

- ΔΟΥΚΑ Ν., *Η κατ' ἐπιτομήν Γραμματική Τερψιθέα*, Ἐκδοσις τρίτη ἐπιδιορθωμένη, ἐκ τῆς τυπογραφίας Γεωργίου Βενδώτου, ἐν Βιέννη τῆς Αουστρίας 1812.
- ΔΟΥΚΑ Ν., «Περὶ τῆς λαλουμένης γλώσσης», στό *Αἰσχίνου τοῦ Σωκρατικοῦ. Διάλογοι τρεῖς, ἐπεξεργασθέντες καὶ ἐκδοθέντες ὑπὸ Νεοφύτου Δούκα*, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἰωάν. Βαρθ. Τζβεκίου πρῶην Βενδότου, ἐν Βιέννη τῆς Αουστρίας 1814.
- ΗΛΙΟΥ Φ., *Ελληνική Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰώνα*. Βιβλία-Φυλλάδια, τόμ. 1, ἔκδ. Βιβλιολογικοῦ Ἐργαστηρίου, Ἀθήνα 1997
- ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΥ Τ., *Η Φιλική Ἐταιρία, (1814-1821)*, Ἀθήνα 1925.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ Π., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οἱ πολιτικές καὶ κοινωνικές ἰδέες*, μτφρ. Στ. Νικολούδη, ἔκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθήνα 1996
- ΚΟΡΔΑΤΟΥ Γ., *Δημοτικισμός καὶ Λογιωτατισμός. Κοινωνιολογική μελέτη τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος*, Ἀθήνα 1927.
- ΚΟΡΔΑΤΟΥ Γ., *Ἱστορία τοῦ γλωσσικοῦ μας ζητήματος*, Γ' ἔκδοση, Ἀθήνα 1973.
- ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ ΑΙΚ., «Ὁ Μισοπόνηρος» στό *Ἔρανος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῖν*, Ἀθήνα 1955.

- ΛΑΪΟΥ Γ., *Ο Ελληνικός Τύπος τῆς Βιέννης ἀπό τοῦ 1784 μέχρι τοῦ 1821*, Ἀθήναι 1961
- ΛΑΜΠΡΙΔΟΥ Ι., *Ζαγοριακά. Μέρος Ζ΄*, Περ. «*Ἡπειρωτικὴ Ἐταιρεία*», τεῦχ. 204 (1993).
- ΛΩΛΗ Σ., *Αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι τοῦ Νεοφύτου Δούκα*. (διδακτορικὴ διατριβή), Νέα Ὑόρκη 1949.
- ΜΑΖΑΡΑΚΗ-ΑΙΝΙΑΝ Ι., *Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία*, (ἀνάτυπ. ἀπὸ τὸν Α΄ τόμο τοῦ Ἀρχείου Ἐμμανουὴλ Ξάνθου), ἐκδ. Ι.Ε.Ε.Ε., Ἀθήνα 1997.
- ΜΠΕΤΤΗ ΣΤ., *Ἰωάννης Δομπόλης ὁ ἀφοσιωμένος φίλος τοῦ Καποδίστρια καὶ θερμὸς ἐραστὴς τῆς παιδείας τοῦ ἔθνους*, (ἀνάτ. ἐκ τῆς «*Ἡπειρωτικῆς Ἑστίας*»), Ἰωάννινα 1976.
- ΜΠΕΤΤΗ ΣΤ., «*Συμβολὴ στὴν μελέτη τοῦ Ἡπειρωτικοῦ Διαφωτισμοῦ. 1. Δούκας καὶ Κοραῆς. [Ἐριδες καὶ διαφορὲς τῶν δύο κορυφαίων τοῦ Διαφωτισμοῦ]*», περ. «*Η.Ε.*» 19 (1960).
- ΞΑΝΘΟΥ ΕΜ., *Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας*, ἐκδ. «*Βεργίνα*», (πιστὴ ἀνατύπ. τῆς πρωτότυπης ἔκδοσης τοῦ 1834), Ἀθήνα 1996.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ Ι., *Στοιχεῖα Ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Δευτέρα ἔκδοσις βελτιωμένη, ἐν Ἀθήναις 1938.

- ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ Ε. (έπιμ.), *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Α΄, άρ. 35 στην σειρά «Βασική Βιβλιοθήκη», Αθήναι.*
- ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ Μ., *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ούγγροβλαχίας (1766-1828). Ι. Βιογραφία, έν Αθήναις 1959.*
- ΡΙΚΕΡ Π., *Δοκίμια Έρμηνευτικής, Μετ. Α. Μουρίκη, Μορφωτικό Ίνστιτουτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1990.*
- ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ Ι., *Ρωμηροσύνη, Ρωμανία, Ρούμελη, Θεσσαλονίκη 1975.*
- ΣΚΟΥΒΑΡΑ Β., «Ο Νεόφυτος Δούκας και οί ιδέες του», περ. «Ηπειρωτική Έταιρεία» τεύχ. 94, Ιούλιος 1984.
- ΣΤΑΪΚΟΥ Κ., *Έλληνικές έκδόσεις στά χρόνια του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Κατάλογος έκθεσης για τό Διεθνές Συμπόσιο: Από τον Διαφωτισμό στις Έπαναστάσεις: Ο Ρήγας και ό κόσμος του, Αθήνα 1998.*
- ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ Κ., 2000, «Αττικισμός και Αντιαττικισμός» στό Μ.Ζ. Κοπιδάκης (έπιμ.) *Ιστορία τής Έλληνικής Γλώσσας, Έλληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα, σ. 115.*
- ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ Ι., *Δοκίμιον ιστορικών περι τής Φιλικής Έταιρείας, έκ τής τυπογραφίας Θ. Κονταξή και Ν. Λουλάκη, έν Ναυπλία 1834.*

- ΧΑΡΙΛΑΟΥ Ν., *Νεόφυτος Δούκας (1760-1845). Η διαφωτιστική του δράση τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα*, (διδασκ. διατριβή), Ιωάννινα 1998
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΙ Γ., *Σύντομος Ιστορία τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*, ἐν Ἀθήναις 1915.
- ΨΗΜΜΕΝΟΥ Ν., *Ἡ Ἑλληνική Φιλοσοφία ἀπό τό 1453 ὡς τό 1821, Ἀνθολογία κειμένων μέ εἰσαγωγή καί σχόλια*, τόμ. Α'. *Ἡ κυριαρχία τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ, προκορυθαλική περίοδος*, ἐκδ. «Γνώση», Ἀθήνα 1988.
- HENDERSON G., *Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ 1620-1830*, μτφρ. Φ. Βώρου, Ἀθήναι 1977.